

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI 2010

№ 3

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 3 (225). İyul – Sentyabr 2010-cu il. Jurnal 1954-cü ildən çıxır.

MÜNDƏRİCAT

XRONİKA

Təhsil Nazirliyində 3

LAYİHƏLƏR

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ana dili fənni kurikulumu 5
Azərbaycan Respublikasının təlim digər dillərdə olan ümumtəhsil məktəbləri üçün
Azərbaycan dili fənni kurikulumu 13

TƏBRİK EDİRİK!

"Sənətkar – 40" 19

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK

T.Hacıyev – Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləri haqqında. (Ardı) 20

ÜMUMTƏHSİL, ORTA İXTİSAS VƏ ALI MƏKTƏBLƏR:
TƏDRİS METODİKASI, İŞ TƏCRÜBƏSİA.Məmmədov – X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi. (III məqalə) 27
S.Hüseynoğlu – Lirik şeirlərin tədrisində yeni texnologiyaların tətbiqi yolları 34
Ş.Aslanova – Qabaqcıl təcrübə və şagird istedadının inkişaf etdirilməsi 39 ✓
E.Nəbiyeva – "Sənə "aslanım" deyən..." hekayəsinin tədrisində yeni texnologiyaların
tətbiqi 44
Ş.Mirzəyeva – Bədii üslubda obrazlılığın leksik səviyyədə təzahürlərinin öyrədilməsi ... 48
A.Eminov – S.Vurğunun "Ayın əfsanəsi" poemasında kainat məsələlərinin şagirdlərə
şərhi 52
S.Mehdiyeva – S.S.Axundovun "Qaraca qız" əsərinin təhlili 59

POLEMİKA

T.Əliyev – Dilin tədrisinin bəzi problemləri 64 ✓
M.Aslanlı – Milli-mənəvi kimliyimiz və dilimiz 67
M.Baharlı – "Meyxana" yox, "Bədihə"! 72

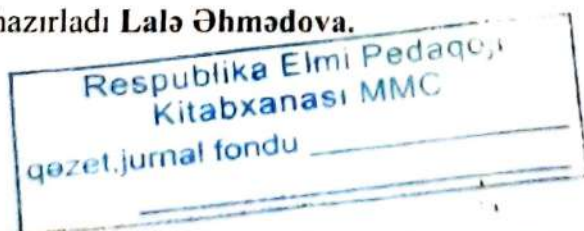
MƏLUMAT

G.Xudiyeva, S.Yusifova – Azərbaycan dili və ədəbiyyat proqramlarına edilmiş əlavə və
dəyişikliklər 73

XƏBƏR – SERVİS

Ədəbi aləmdə 77
Xarici ölkələrdə 78
Yeni nəşrlər 79

Xəbərləri hazırladı Lalə Əhmədova.

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ

Ana dilimiz müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir!

...Biz indi müstəqil dövlət kimi, azad xalq kimi öz dilimizlə, Azərbaycan dili ilə fəxr edirik... Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə qalmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəzərində mümkün olur.

Heydər ƏLİYEV

İyulun 7-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Öyrədənləri öyrədən" statusu almış təlimçilərin fəaliyyətinin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında" əmr imzalamışdır.

Avqustun 10-da Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Həyati bacarıqlara əsaslanan təhsil" fakültativ kursunun tədrisi barədə" əmr imzalamışdır.

Avqustun 11-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Sosial iş" ixtisası üzrə yenidən hazırlanma təhsilinin təşkili barədə" əmr imzalamışdır.

Avqustun 12-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Təhsil işçilərinin 2010-cu il sentyabr konfranslarının keçirilməsi haqqında" əmr imzalamışdır.

Avqustun 13-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə payız buraxılış imtahanlarının aparılması barədə" əmr imzalamışdır.

Avqustun 19-da Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov İraqın Azərbaycandakı fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Heydər Şiyə Qubeyşi əl-Barrak ilə görüşmüşdür. Görüşdə iki ölkə arasında tələbə mübadiləsinin aparılması perspektivləri müzakirə edilmiş və iraqı tələbələrin respublikamızın ali məktəblərində təhsili ilə bağlı bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Avqustun 20-də Təhsil Nazirliyində "2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" çərçivəsində dünyanın nüfuzlu ali məktəblərinə qəbul olunan tələbələrlə görüş keçirilmişdir.

Avqustun 25-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Almaniya – Azərbaycan Forumunun sədri, Azərbaycanın Ştutqart şəhərindəki fəxri konsulu Otto Hauzer və Almaniya Bundeştaqının deputatı Tomas Barays ilə görüşmüşdür. Görüşdə bir sıra məsələlər ətrafında fikir mübadiləsi aparılmış, Azərbaycanda nümunəvi texniki peşə təhsili müəssisəsinin yaradılması üçün birgə işçi qrupunun təşkil edilməsi, ümumtəhsil məktəblərində alman dilinin tədrisi səviyyəsinin yüksəldilməsi

üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi, ixtisasartırma təhsili ilə bağlı əməkdaşlığın davam etdirilməsi qərar alınmışdır.

Avqustun 27-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Moskva Dövlət Açıq Universitetinin Bakı filialının fəaliyyətinə verilmiş lisenziyanın ləğvi barədə" əmr imzalamışdır.

Avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "Ümumi orta təhsil səviyyəsində icbariliyin tətbiq edilməsi barədə" əmr imzalamışdır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov "2010-2011-ci dərs ilində "Ən yaxşı ümumtəhsil məktəbi" və "Ən yaxşı müəllim" müsabiqələrinin keçirilməsi haqqında" əmr imzalamışdır.

Sentyabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Şuşa şəhər 1 nömrəli orta məktəbin 180 illik yubileyinin keçirilməsi ilə əlaqədar "Təşkilat Komitəsinin yaradılması barədə" əmr imzalamışdır.

Sentyabrın 8-də Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Beynəlxalq Universitetinin fəaliyyətinə verilmiş 30.06.2005-ci il tarixli, 003283 nömrəli xüsusi razılığın (lisenziya) qüvvədəolma müddətinin uzadılmaması barədə "Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 02.09.2010-cu il tarixli, 1200 nömrəli əmrinin icrası barədə" əmr imzalamışdır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil naziri Misir Mərdanov Azərbaycanda akkreditə olunmuş xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşlarının uşaqları arasında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, Xarici İşlər Nazirliyi, Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən "Azərbaycan haqqında nə bilirəm" mövzusunda müsabiqə keçirmək məqsədilə "İşçi qrupunun yaradılması haqqında" əmr imzalamışdır.

Niderland Krallığı Senatının sədri Rene Van der Linden Təhsil Nazirliyində olmuşdur. Görüşdə təhsil naziri Misir Mərdanov Azərbaycan-Niderland əlaqələrinin, o cümlədən təhsil sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətindən danışmışdır. O, Prezident İlham Əliyevin ölkələrimiz arasında təhsil əlaqələrinin inkişafına böyük əhəmiyyət verdiyini xatırlatmışdır.

Niderlandda təhsilin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdən danışan Rene Van der Linden azərbaycanlı gənclərin bu ölkədə təhsili üçün imkanlar olduğunu bildirmiş, ölkələrimiz arasında müvafiq sahədə əməkdaşlığın genişləndəcəyinə əminliyini vurğulamışdır.

Görüşdə iki ölkə arasında təhsil əlaqələrinin inkişaf perspektivləri ilə bağlı müzakirələr aparılmışdır.

23.09.2010.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ ÜÇÜN ANA DİLİ FƏNNİ KURİKULUMU

(V-XI siniflər)

Məlum olduğu kimi, respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatları onun məzmununu, texnologiyalarını, qiymətləndirmə mexanizmlərini və digər sahələri yeniləşdirməyi bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ardıcıl və sistemli işlər aparılır. Kurikulum islahatı istiqamətində aparılan işlər onun əsas hissələrindən birini təşkil edir. Artıq "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulumu)" əsasında I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları hazırlanaraq çap edilmişdir. V-XI siniflər üçün kurikulumların hazırlanması istiqamətində işlər davam etdirilməkdədir.

Respublikanın ümumtəhsil məktəbləri üçün ana dili fənni və təlim digər dillərdə aparılan məktəblər üçün Azərbaycan dili fənni kurikulumlarının tərkib hissəsi kimi məzmun standartlarının layihə variantları işçi qrupları tərəfindən hazırlanaraq müzakirəyə təqdim edilmişdir. Məzmun standartlarının həmin layihə variantlarını oxucuların müzakirəsinə veririk.

TƏHSİL PİLLƏLƏRİ ÜZRƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİ

Əsas təhsil pilləsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- danışanın fikrinə münasibət bildirir;
- dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə etməklə müxtəlif tipli və formalı mətnlər qurur;
- fikrini inandırıcı etmək üçün fakt və hadisələrdən istifadə edir;
- nitqini uyğun səs tonu, intonasiya, ritm, jest və mimikalarla tənzimləyir.

2. Oxu

Şagird:

- tanış olmayan söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənasını şərh edir;
- verilmiş mətni düzgün və ifadəli oxuyur;
- mətnin hissələrini (giriş, əsas hissə, nəticə), abzasları, cümlələri, onlar arasında bağlama vasitələrini müəyyən edir;
- oxuduğu mətni məzmununa görə təhlil edir.

3. Yazı

Şagird:

- mənbələrdən istifadə etməklə irəli sürülmüş problemlə bağlı müxtəlif tipli (nəqli təsviri, mühakimə) və formalı (inşa, hekayə, esse) rabitəli mətnlər qurur;
- ilkin əlyazma (qaralama) üzərində işləməklə onu təkmilləşdirir;
- əməli yazılar (ariza, tərcümeyi-hal, elan, məktub, teleqram, izahat, arayış, protokol hesabat, akt) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları izah edir, bir-birindən fərqləndirir, mülahizələrini müxtəlif üsullarla əsaslandırır və təqdim edir;

- sözləri leksik, qrammatik mənalara görə izah edir, müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlədir;
- cümlələrdə dürgü işarəsi qaydalarından istifadə edir;
- müxtəlif dil vahidlərinin yazılış qaydalarına əməl edir.

Orta təhsil pilləsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- Dinlədiyi və KİV-dən (Kütləvi İnformasiya Vasitələri) aldığı müxtəlif məlumatlara münasibət bildirir;
- auditoriyanın marağına uyğun üslub seçir, qoyulmuş problem ətrafında müzakirə açır;
- mənbələrə istinad etməklə fikrini əsaslandırır;
- yardımçı nitq vasitələrindən istifadə etməklə danışır.

2. Oxu

Şagird:

- öyrəndiyi söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə izah edir;
- söz və ifadələrə əsasən oxuduğu mətnləri üslubi xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edir, qiymətləndirir;
- mətnin hissələrini (giriş, əsas hissə, nəticə), abzasları, cümlələri, onlar arasında bağlama vasitələrini təhlil etməklə məzmunun aydın ifadə olunmasına təsirini izah edir.

3. Yazı

Şagird:

- təqdim olunmuş mövzuya uyğun üslub seçməklə fikirlərini yazılı şərh edir, layihələr, ssenarilər hazırlayır;
- üslubi tələblər baxımından özünü və başqasının yazısını təkmilləşdirir;
- müzakirə, görüş, diskussiya və s. tədbirlərin təşkili və keçirilməsi məqsədi ilə yazılı rəy, məruzə, referat, təqdimat hazırlayaraq səmərəli əməkdaşlıq nümayiş etdirir.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- türk dilləri ailəsinə daxil olan bir dil kimi Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini şərh edir;
- qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini gözləməklə sözlərdən üslubi imkanlarına görə istifadə edir;
- nitqin düzgünlüyünü və ifadəliliyini təmin edən dürgü işarələrindən istifadə edir;
- mətnin tərtibatına və üslubuna uyğun düzgün yazı bacarıqları nümayiş etdirir.

SİNİFLƏR ÜZRƏ MƏZMUN STANDARTLARI

V SİNİF

V sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi məlumatlarda əsas faktları müəyyənləşdirir;
- dediyi fikri fakt və nümunələrlə əsaslandırır;
- lüğətdən istifadə etməklə tanış olmayan sözlərin mənasını müəyyənləşdirir;
- mətni tələffüz qaydalarına uyğun oxuyur;
- məndəki əsas fikri müəyyənləşdirir;
- mövzu ilə bağlı topladığı materialları ümumiləşdirir;
- mətnin tərkib hissələrini fərqləndirir;
- müxtəlif əməli yazılar (ərizə, tərcümeyi-hal) yazır;
- cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, sözün səs tərkibi, semantikasi və yaranma üsullarına aid xüsusiyyətləri mənimsədiyini nümayiş etdirir;
- sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir, cümlənin sonunda və dialoqlarda dürgü işarələrini tətbiq edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- 1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.
 - 1.1.1. Danışmanın fikrini verdiyi suallar əsasında aydınlaşdırır.
 - 1.1.2. Dinlədiyi məlumatlardakı əsas faktları seçir.
- 1.2. Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.
 - 1.2.1. Deyəcəyi fikrə müvafiq ifadə forması seçir.
 - 1.2.2. Fikirlərini konkret fakt və nümunələrlə əsaslandırır.
 - 1.2.3. Danışarkən mimika və jestlərdən yerli-yerində istifadə edir.
 - 1.2.4. Hər hansı fakt və hadisə ilə bağlı fikir bildirir.

2. Oxu

Şagird:

- 2.1. Məndə tanış olmayan sözləri mənimsədiyini nümayiş etdirir.
 - 2.1.1. Lüğətlərdən istifadə etməklə tanış olmadığı sözlərin mənasını müəyyənləşdirir.
 - 2.1.2. Sözün həqiqi və ya məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirir.
- 2.2. Mətnin məzmun və strukturunu mənimsədiyini nümayiş etdirir.
 - 2.2.1. Tələffüz qaydalarını gözləməklə mətni düzgün oxuyur.
 - 2.2.2. Mətnin tərkib hissələrini fərqləndirir.
 - 2.2.3. Məndəki əsas fikri müəyyənləşdirir.

3. Yazı

Şagird:

- 3.1. Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.
 - 3.1.1. Müxtəlif yazı formalarını fərqləndirir.
 - 3.1.2. Mövzu ilə bağlı topladığı materiallar əsasında mətn hazırlayır.
 - 3.1.3. Mətnin tərkib hissələrini (giriş, əsas hissə və nəticə) əlaqələndirir.
 - 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (ərizə, tərcümeyi-hal) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- 4.1. Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.
 - 4.1.1. Cümləni məqsəd və intonasiyaya görə növlərinə ayırır.
 - 4.1.2. Sözün səs tərkibini, semantik xüsusiyyətlərini və yaranma üsullarını izah edir.
 - 4.1.3. Cümlənin sonunda və dialoqlarda dürgü işarələrindən məqsədyönlü istifadə edir.
 - 4.1.4. Sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl edir.

VI SİNİF

VI sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi məlumatları ümumiləşdirir;
- problemlə bağlı mülahizələrini bildirir;
- məndəki tanış olmayan sözlərin mənasını şərh edir;
- fikri və mülahizələrə münasibət bildirir;
- müxtəlif yazı formalarını (inşa, esse, hekayə) fərqləndirir;
- müxtəlif əməli yazılar (əlan, məktub) yazır;
- sözün qrammatik mənasını, cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirir;
- müvafiq dürgü işarələrindən düzgün istifadə edir və əsas nitq hissələrinin yazılışı ilə bağlı qaydalara əməl edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- 1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.
 - 1.1.1. Danışmanın şifahi və qeyri-şifahi məlumatlarına əsasən onun məqsədini (məqsədlərini) şərh edir.
 - 1.1.2. Dinlədiyi məlumatı yığcam şəkildə ümumiləşdirir.

- 1.2. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*
 1.2.1. Şifahi məlumat üçün əsas fikrin təqdimatma formasını və yanaşma tarzını müəyyənləşdirir.
 1.2.2. Dinləyən şəxsin əsas fikri və anlayışları başa düşməsinə kömək etmək üçün mühüm məqamları vurğulayır.
 1.2.3. Nitqində intonasiya və ritmdən düzgün istifadə edir.
 1.2.4. Problemlə bağlı mülahizələrini söyləyir.

2. Oxu

Şagird:

- 2.1. *Mətdə tanış olmayan sözləri mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 2.1.1. Lügətlərdən istifadə etməklə tanış olmadığı sözlərin mənasını şərh edir.
 2.1.2. Sözlər haqqı və məcazi mənada işlənməsinə görə fərqləndirir.
 2.2. *Mətnin məzmun və strukturunu mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 2.2.1. Mətdəki əsas fikri nəzərə çarpdırmaq məqsədi ilə mühüm məqamları vurğulayır.
 2.2.2. Mətni tərkib hissələrinə ayırır.
 2.2.3. Mətdəki fikir və mülahizələrə münasibət bildirir.

3. Yazı

Şagird:

- 3.1. *Rəhbətli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*
 3.1.1. Müxtəlif yazı tiplərini fərqləndirir.
 3.1.2. Mətni mövzuya uyğun fakt və hadisələrlə zənginləşdirir.
 3.1.3. Mətnin hissələrini, abzaslarını əlaqələndirir.
 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (elan, məktub) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- 4.1. *Dil qaydalarını mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 4.1.1. Cümlənin qrammatik əsasını müəyyənləşdirir.
 4.1.2. Sözlərin qrammatik mənasını kontekstə uyğun izah edir.
 4.1.3. O, bu əvəzliliklərdən sonra vergüldən düzgün istifadə edir.
 4.1.4. Əsas nitq hissələrinin yazılışı ilə bağlı qaydalara əməl edir.

VII SİNİF

VII sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi fikirlərə münasibət bildirir;
- mətdəki tanış olmayan sözlərin kontekstə uyğun mənasını dəqiqləşdirir;
- səs tonu, temp və fasiləni gözləməklə mətni oxuyur;
- fikir və mülahizələrini əsaslandırır;
- plan əsasında mətnlər yazır;
- müxtəlif əməli yazılar (teleqram, izahat) yazır;
- ümumi qrammatik mənasına görə sözləri, quruluşuna görə cümlələri fərqləndirir;
- nitq hissələrinin yazılışı və dürgü işarələrindən istifadə qaydalarına əməl edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.*
 1.1.1. Şifahi məlumatda ton, əhvali-ruhiyyə və emosiyaları müəyyənləşdirir.
 1.1.2. Dinlədiyi fikrin inandırıcı olub-olmamasını əsaslandırır.
 1.2. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*
 1.2.1. Fikrini müxtəlif formalarda ifadə edir.
 1.2.2. Fikrini məntiqi ardıcılıqla ifadə edir.
 1.2.3. Nitqində müxtəlif səs çalarlarından istifadə edir.
 1.2.4. Müzakirələrdə deyilmiş müxtəlif fikirlərə münasibət bildirir.

2. Oxu

Şagird:

- 2.1. *Mətdə tanış olmayan sözləri mənimlədiyini nümayiş etdirir.*

- 2.1.1. Tanış olmadığı sözlərin kontekstə uyğun mənasını dəqiqləşdirir.
 2.1.2. Mətdəki sözlərin haqqı və ya məcazi mənada işləndiyini izah edir.
 2.2. *Mətnin məzmun və strukturunu mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 2.2.1. Səs tonu, temp və fasiləni gözləməklə mətni oxuyur.
 2.2.2. Mətnin tərkib hissələri arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirir.
 2.2.3. Mətdəki fikri münasibətini əlavə faktlarla əsaslandırır.

3. Yazı

Şagird:

- 3.1. *Rəhbətli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*
 3.1.1. Verilmiş mövzunu müxtəlif yazı formalarında (inşa, esse, hekayə) ifadə edir.
 3.1.2. Topladığı fakt və hadisələrə münasibət bildirməklə mətni zənginləşdirir.
 3.1.3. Qurduğu plan əsasında mətnin hissələrini məntiqi cəhətdən əlaqələndirir.
 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (teleqram, izahat) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- 4.1. *Dil qaydalarını mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 4.1.1. Cümlələri quruluşuna görə fərqləndirir.
 4.1.2. Sözləri ümumi qrammatik mənalara görə fərqləndirir.
 4.1.3. Köməkçi nitq hissələrinin işlənmə məqamından asılı olaraq dürgü işarələrindən istifadə edir.
 4.1.4. Nitq hissələrinin yazılışı ilə bağlı qaydalara əməl edir.

VIII SİNİF

VIII sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi fikrin məntiqiliyini əsaslandırır;
- müxtəlif mövqeli fikirləri ümumiləşdirir;
- mətdəki tanış olmayan söz və ifadələrin mənasını şərh edir;
- hissələr arasında əlaqələri gözləməklə mətni oxuyur;
- mətdəki fakt və hadisələri real həyatla əlaqələndirir;
- müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) yazılar yazır;
- müxtəlif əməli yazılar (arayıq, protokol) yazır;
- sözün sintaktik vəziyyətini və sadə cümlənin növünü müəyyənləşdirir;
- cümlədə dürgü işarəsi və orfoqrafiya qaydalarına əməl edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.*
 1.1.1. Suallar verməklə dinlədiyi fakt və hadisələr barədə özünün fikri və mülahizələrini dəqiqləşdirir.
 1.1.2. Dinlədiyi fikrin məntiqiliyini əsaslandırır.

1.2. Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.

- 1.2.1. Auditoriyanın səviyyəsinə uyğun ifadə forması seçir.
 1.2.2. Əlavə materiallardan istifadə etməklə nitqini zənginləşdirir.
 1.2.3. Nitq etiketlərindən məqamunda istifadə edir.
 1.2.4. Müzakirələrdə deyilmiş müxtəlif mövqeli fikirləri ümumiləşdirir.

2. Oxu

Şagird:

- 2.1. *Mətdə tanış olmayan sözləri mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 2.1.1. Tanış olmadığı söz və ifadələrin mənasını müvafiq qarşılığını tapmaqla şərh edir.
 2.1.2. Haqqı və məcazi mənalı söz və ifadələrin mənasını nümunələrlə şərh edir.
 2.2. *Mətnin məzmun və strukturunu mənimlədiyini nümayiş etdirir.*
 2.2.1. Söz sırasını, cümlələr və abzaslar arasında əlaqəni gözləməklə mətni oxuyur.
 2.2.2. Mətnin hissələri arasında əlaqəni şərh edir.
 2.2.3. Mətdəki fakt və hadisələri real həyatla müqayisə edir.

3. Yazı

Şagird:

- 3.1. *Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*
- 3.1.1. Mövzuya uyğun müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlər yazır.
- 3.1.2. Sitatlardan istifadə etməklə fikir və mülahizələrini qüvvətləndirir.
- 3.1.3. Mətnin hissələri, abzaslar və cümlələr arasında əlaqəni gözləməklə yazıya düzəlişlər edir.
- 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (arayış, protokol) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- 4.1. *Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.*
- 4.1.1. Sadə cümlənin növlərini fərqləndirir.
- 4.1.2. Sözlərin sintaktik vəzifəsini müəyyən edir.
- 4.1.3. Həmcins üzvlər, əlavələr, xitab və ara sözlərlə bağlı düzgün işarələrindən istifadə edir.
- 4.1.4. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin yazılış qaydalarına əməl edir.

IX SİNİF

IX sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi fikirlərə münasibət bildirir və onları ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edir;
- tanış olmayan söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənasını şərh edir;
- mətni müvafiq intonasiya ilə oxuyur;
- irəli sürülmüş əsas fikirləri dəyərləndirir;
- müxtəlif xarakterli və formalı yazılar yazır, təkmilləşdirir;
- müxtəlif əməli yazılar (hesabat, akt) yazır;
- sözləri müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlədir, mürəkkəb cümlənin növlərini müəyyənləşdirir;
- mürəkkəb cümlədə, vasitəsiz nitqdə düzgün işarələrindən istifadə edir;
- orfoqrafiya qaydalarına əməl edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.*
- 1.1.1. Danışanın mövzuya münasibətini müəyyən etmək üçün tədqiqat xarakterli suallar verir.
- 1.1.2. Dinlədiyi fikirlərə münasibət bildirir.
- 1.2. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*
- 1.2.1. Dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə etməklə müxtəlif formalı mətnlər qurur.
- 1.2.2. Müxtəlif tipli rabitəli nitq nümunələri qurur.
- 1.2.3. Nitq prosesində danışığı (səs seçimi, səs inçalığı, hiss, ton) ilə ifadə tərzini (poza, jest, mimika) arasında əlaqə yaradır.
- 1.2.4. Ümumiləşmiş fikirləri yığcam şəkildə təqdim edir.

2. Oxu

Şagird:

- 2.1. *Məndə tanış olmayan sözləri mənimsədiyini nümayiş etdirir.*
- 2.1.1. Tanış olmayan söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənasını şərh edir.
- 2.1.2. Həqiqi və məcazi mənalı söz və ifadələrin mənasını kontekstə uyğun dəqiqləşdirməklə şərh edir.
- 2.2. *Mətnin məzmun və strukturunu mənimsədiyini nümayiş etdirir.*
- 2.2.1. Mətni düzgün intonasiya ilə oxuyur.
- 2.2.2. Tərkib hissələri arasında əlaqəni gözləməklə mətni genişləndirir.
- 2.2.3. Məndə irəli sürülmüş fikirləri dəyərləndirir.

3. Yazı

Şagird:

- 3.1. *Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*
- 3.1.1. Verilmiş mövzuya uyğun müxtəlif xarakterli və formalı mətnlər yazır.
- 3.1.2. Formalaşmış fikir və mülahizələrini həyat hadisələri ilə əlaqələndirərək əsaslandırır.

- 3.1.3. Mətnin hissələri, abzaslar və cümlələr arasında əlaqəni gözləməklə özünü və başqasının yazısını təkmilləşdirir.

- 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (hesabat, akt) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- 4.1. *Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.*
- 4.1.1. Mürəkkəb cümlənin növlərini fərqləndirir.
- 4.1.2. Sözləri müxtəlif sintaktik vəzifələrdə işlədir.
- 4.1.3. Mürəkkəb cümlədə, vasitəsiz nitqdə düzgün işarələrindən istifadə edir.
- 4.1.4. Dialoqlarda və vasitəsiz nitqdə sözlərin böyük və kiçik hərflərlə yazılış qaydalarına əməl edir.

X SİNİF

X sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatları təqdim edilmiş formalarına görə fərqləndirir;
- müxtəlif mülahizələri dəyərləndirməklə təqdimatlar hazırlayır;
- məndəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir;
- mətni ədəbi dil normalarına uyğun oxuyur;
- mətni tezislər və xülasə şəklində ifadə edir;
- müxtəlif mülahizələrin müqayisəsinə əsaslanan mətnlər yazır;
- müxtəlif əməli yazılar (rəy, məruzə) yazır;
- sözlərdən və cümlələrdən ədəbi dil normalarına uyğun istifadə edir;
- mətnin tərtibat formasını nəzərə almaqla düzgün işarəsi və orfoqrafiya qaydalarına əməl edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri dəyərləndirir.*
- 1.1.1. Dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatlarda yol verilmiş məntiqi nöqsanları müəyyən edir.
- 1.1.2. Dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatları təqdim edilmiş formalarına görə fərqləndirir.
- 1.2. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*
- 1.2.1. İfade edəcəyi fikrə uyğun üslub seçir.
- 1.2.2. Müfəssəl faktlardan, əyani vəsaitlərdən, müvafiq KİV-dən istifadə etməklə fikrini əsaslandırır.
- 1.2.3. Fakt və sitatlardan istifadə etməklə nitqini zənginləşdirir.
- 1.2.4. Müzakirələrdə söylənilmiş mülahizələri dəyərləndirməklə təqdimatlar hazırlayır.

2. Oxu

Şagird:

- 2.1. *Məndə tanış olmayan sözləri mənimsədiyini nümayiş etdirir.*
- 2.1.1. Məndəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətinə görə fərqləndirir.
- 2.1.2. Söz və ifadələrə əsasən oxuduğu mətnin üslubunu müəyyənləşdirir.
- 2.2. *Mətnin məzmun və strukturunu mənimsədiyini nümayiş etdirir.*
- 2.2.1. Mətni ədəbi dilin normalarına uyğun oxuyur.
- 2.2.2. Mətnin hissələrini tezislər şəklində ifadə edir.
- 2.2.3. Mətnin məzmununu xülasə şəklində ifadə edir.

3. Yazı

Şagird:

- 3.1. *Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*
- 3.1.1. Mövzuya uyğun üslub seçir.
- 3.1.2. Mövzu ilə bağlı müxtəlif mülahizələri müqayisə etməklə mətni formalaşdırır.
- 3.1.3. Mətnin üslubu üzərində işləməklə yazıya düzəlişlər edir.
- 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (rəy, məruzə) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

- 4.1. *Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.*

- 4.1.1. Ədəbi dilin normalarına uyğun müxtəlif cümlə konstruksiyaları qurur.
 4.1.2. Sözü qrammatik-məna xüsusiyyətlərini gözləməklə ədəbi dil normalarına riayət edir.
 4.1.3. Müxtəlif cümlə konstruksiyalarında düzgün işarələrindən istifadə edir.
 4.1.4. Mətnin tərtibatı zamanı müxtəlif yazılış formalarından istifadə edir.

XI SINIF

XI sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatlara münasibət bildirir;
- fikrini müxtəlif üslublarda ifadə edir və əsaslandırılmış təqdimatlar hazırlayır;
- söz və ifadələrin üslubi xüsusiyyətlərini izah edir, müxtəlif üslublu mətnləri düzgün oxuyur;
- mətnin məzmununa əlavələr etməklə genişləndirir;
- fərqli yanaşmalara və şəxsi düşüncələrə əsaslanan müxtəlif üslublu mətnlər yazır, təkmilləşdirir;
- müxtəlif əməli yazılar (referat, təqdimat) yazır;
- sözlərdən və müxtəlif cümlə konstruksiyalarından üslubi imkanlarına görə istifadə edir;
- yazıda düzgün işarəsi və orfoqrafiya qaydalarına əməl edir.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama və danışma

Şagird:

1.1. Dinlədiyi fikri dəyərlandırır.

- 1.1.1. Dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatları təhlil edir.
 1.1.2. Dinlədiyi və KİV-dən aldığı məlumatlara münasibət bildirir.

1.2. Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.

- 1.2.1. Fikrini müxtəlif üslublarda ifadə edir.
 1.2.2. Əsaslandırılmış fikir və mülahizələr söyləyir.
 1.2.3. Yardımçı vasitələrdən istifadə etməklə müxtəlif nitq nümunələri qurur.
 1.2.4. Problemlə bağlı fakt və dəlillərlə əsaslandırılmış təqdimatlar edir.

2. Oxu

Şagird:

2.1. Mətdə tam olmayan sözləri mənimsədiyini nümayiş etdirir.

- 2.1.1. Öyrəndiyi söz və ifadələrin üslubi xüsusiyyətlərini izah edir.
 2.1.2. Söz və ifadələrə əsasən oxuduğu mətnləri üslubi xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edir, qiymətləndirir.

2.2. Mətnin məzmunu və strukturunu mənimsədiyini nümayiş etdirir.

- 2.2.1. Üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətni oxuyur.
 2.2.2. Mətnin məzmununu saxlamaqla strukturunu dəyişir.
 2.2.3. Mətni məzmununa əlavələr etməklə genişləndirir.

3. Yazı

Şagird:

3.1. Rəhbətli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.

- 3.1.1. Üslubi xüsusiyyətləri gözləməklə müxtəlif mətnlər yazır.
 3.1.2. Müxtəlif yanaşmalara və şəxsi düşüncələrə istinadən əsaslandırılmış mətnlər qurur.
 3.1.3. Mətni üslubi və struktur cəhətdən təkmilləşdirir.
 3.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (referat, təqdimat) yazır.

4. Dil qaydaları

Şagird:

4.1. Dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

- 4.1.1. Müxtəlif cümlə konstruksiyalarından məqsədyönlü istifadə edir.
 4.1.2. Qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini gözləməklə sözlərdən üslubi imkanlarına görə istifadə edir.
 4.1.3. Nitqin düzgünlüyü və ifadəliliyini təmin edən düzgün işarələrdən məqsədyönlü istifadə edir.
 4.1.4. Üslubi çarətlərindən asılı olaraq sözləri böyük və kiçik hərflərlə yazır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏLİM DİGƏR DİLLƏRDƏ OLAN ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN DİLİ FƏNNİ KURİKULUMU

(V-XI siniflər)

TƏHSİL PİLLƏLƏRİ ÜZRƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİ

Əsas təhsil pilləsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

- dinlədiyi söz, ifadə, cümlə və mətnin mənasını anladığını nümayiş etdirir;
- dinlədiyi fikirlərlə bağlı mühakimələr yürüdür.

2. Danışma

Şagird:

- nitqində düzgün tələffüz qaydalarına əməl edir;
- nitqində müxtəlif yardımçı vasitələrdən (uyğun səs tonu, jest, mimika, nitq etiketləri) istifadə edir;
- fikirlərini nitqin müxtəlif formalarında (monoloji, dialoji) ardıcıl ifadə edir.

3. Oxu

Şagird:

- mətdəki söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənalarnı izah edir;
- elmi-kütləvi və bədii mətnləri düzgün və ifadəli oxuyur;
- elmi-kütləvi və bədii mətnləri məzmun və strukturuna görə təhlil edir.

4. Yazı

Şagird:

- mənbələrdən istifadə etməklə müxtəlif formalı (inşa, esse, hekayə) rəhbətli mətnlər yazır;
- özünün və başqasının yazısını təkmilləşdirir;
- yazısında orfoqrafiya, qrammatika və düzgün işarəsi qaydalarını tətbiq edir;
- əməli yazılar (əlan, məktub, teleqram, izahat, ərizə, tərcümeyi-hal, arayış, protokol, hesabat, akt) yazır.

ORTA TƏHSİL PİLLƏSİNDƏ MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ TƏLİM NƏTİCƏLƏRİ

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

- müxtəlif janr və üslublarda olan mətnlərə münasibət bildirir;
- dinlədiyi fikirlərlə bağlı mühakimələrini əsaslandırır;

2. Danışma

Şagird:

- fikirlərini sərbəst ifadə edir;
- yardımçı nitq vasitələrindən istifadə etməklə fikirlərini əsaslandırır;
- fikirlərini əsaslandırmaqla müxtəlif tipli mətnlər qurur, təqdimatlar hazırlayır.

3. Oxu

Şagird:

- mətdəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə izah edir;
- üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətni oxuyur;
- mətni üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir.

4. Yazı

Şagird:

- üslubi xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla müxtəlif tipli (nöqli, təsviri, mühakimə) mətnlər yazır;
- üslubi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla mətni təkmilləşdirir;
- yazısında düzgün yazı qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif mənbələrdən istifadə edərək çıxışlar, təqdimatlar hazırlayır.
- əməli yazılar (rəy, məruzə, referat, təqdimat) yazır.

Siniflər üzrə məzmun standartları

V SİNİF

V sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi mətdəki əsas fikri müəyyənləşdirir;
- nitq prosesində danışmaq səslerini düzgün tələffüz edir, jest və mimikalardan məqsəduyğun istifadə edir;
- deyəcəyi əsas fikri müəyyənləşdirir və mülahizələrini bildirir;
- mətdə tanış olmadığı sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə müəyyənləşdirir, orfoepik qaydalara uyğun oxuyur;
- mətdəki əsas fikrə uyğun fakt və hadisələri müəyyənləşdirir;
- müxtəlif yazı formalarını (inşa, esse, hekayə) fərqləndirir;
- sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına, cümlənin sonunda və dialoqlarda düzgün işarələri qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif əməli yazılar (əlan, məktub) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.*

1.1.1. Suallara cavab verir.

1.1.2. Dinlədiyi mətdəki əsas fikri müəyyənləşdirir.

2. Danışma

Şagird:

2.1. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*

2.1.1. Nitq prosesində sait və samitləri düzgün tələffüz edir.

2.1.2. Nitq prosesində jest və mimikalardan istifadə edir.

2.1.3. Müzakirə olunan mövzu ilə bağlı mülahizələrini bildirir.

2.1.4. Deyəcəyi əsas fikri müəyyənləşdirir.

3. Oxu

Şagird:

3.1. *Mətni mənimlədiyini nümayiş etdirir.*

3.1.1. Mətdə tanış olmadığı sözlərin mənasını lüğətlərdən istifadə etməklə müəyyənləşdirir.

3.1.2. Mətdəki sözləri orfoepik qaydalar uyğun oxuyur.

3.1.3. Mətdəki əsas fikrə uyğun fakt və hadisələri müəyyənləşdirir.

4. Yazı

Şagird:

4.1. *Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*

4.1.1. Müxtəlif yazı formalarını (inşa, esse, hekayə) fərqləndirir.

4.1.2. Topladığı fakt və məlumatlara əsasən plan tərtib edir.

4.1.3. Sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına, cümlənin sonunda və dialoqlarda düzgün işarələri qaydalarına əməl edir.

4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (əlan, məktub) yazır.

VI SİNİF

VI sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi mətdəki əsas fakt və hadisələri seçir;
- nitq prosesində sözləri düzgün vurğu ilə tələffüz edir, nitqində ritm və tempdən məqsəduyğun istifadə edir;
- fikirlərini əlavə fakt və hadisələrlə əsaslandırır və mətnin hissələrinə müvafiq qruplaşdırır;
- mətdəki əsas nitq hissələrini qrammatik mənasına görə izah edir;
- mətdəki sözləri düzgün vurğu ilə oxuyur;
- mətnin tərkib hissələrini (giriş, əsas hissə, nəticə) müəyyənləşdirir;

- mövzuya uyğun yazı forması (inşa, esse, hekayə) seçir və mətnin hissələri arasında əlaqələri müəyyənləşdirir;
- əsas nitq hissələri ilə bağlı yazılış və düzgün işarələri qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif əməli yazılar (teleqram, izahat) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.*

1.1.1. Dinlədiyi fikirləri dəqiqləşdirmək məqsədilə suallar verir.

1.1.2. Dinlədiyi mətdəki əsas fakt və hadisələri seçir.

2. Danışma

Şagird:

2.1. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*

2.1.1. Nitq prosesində sözləri düzgün vurğu ilə tələffüz edir.

2.1.2. Nitqində ritm və tempdən istifadə edir.

2.1.3. Fikirlərini əlavə fakt və hadisələrlə əsaslandırır.

2.1.4. Fikirlərini mətnin hissələrinə müvafiq qruplaşdırır.

3. Oxu

Şagird:

3.1. *Mətni mənimlədiyini nümayiş etdirir.*

3.1.1. Mətdəki əsas nitq hissələrini qrammatik mənasına görə izah edir.

3.1.2. Mətdəki sözləri düzgün vurğu ilə oxuyur.

3.1.3. Mətnin tərkib hissələrini (giriş, əsas hissə, nəticə) müəyyənləşdirir.

4. Yazı

Şagird:

4.1. *Rabitəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.*

4.1.1. Mövzuya uyğun yazı forması (inşa, esse, hekayə) seçir.

4.1.2. Mətnin hissələri arasında əlaqələri müəyyənləşdirir.

4.1.3. Əsas nitq hissələri ilə bağlı yazılış və düzgün işarələri qaydalarına əməl edir.

4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (teleqram, izahat) yazır.

VII SİNİF

VII sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi mətnin hissələrini müəyyənləşdirir;
- əhəng qanununa uyğun şəkilçi variantı seçməklə sözləri düzgün tələffüz edir;
- nitqini uyğun səs tonu ilə tənzimləyir;
- müvafiq nümunələrdən mətnin hissələrinə uyğun istifadə edir;
- mətdəki əsas və köməkçi nitq hissələrini qrammatik mənasına görə izah edir;
- mətdəki cümlələr və abzaslar arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir, səs tonu, temp və fasiləni gözləməklə mətni oxuyur;
- nümunələrdən istifadə etməklə fikirlərini əsaslandırır;
- nitq hissələri ilə bağlı yazılış və düzgün işarələri qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif əməli yazılar (ərizə, tərcüməyi-hal) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.*

1.1.1. Dinlədiyi mətnin hissələrini müəyyənləşdirir.

1.1.2. Dinlədiyi mətdə əsas fakt və hadisələri qruplaşdırır.

2. Danışma

Şagird:

2.1. *Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.*

2.1.1. Əhəng qanununa uyğun şəkilçi variantı seçməklə sözləri düzgün tələffüz edir.

2.1.2. Nitqini uyğun səs tonu ilə tənzimləyir.

2.1.3. Müzakirədə deyilən müxtəlif fikirlərə münasibət bildirir.

2.1.4. Müvafiq nümunələrdən mətnin hissələrinə uyğun istifadə edir.

3. Oxu

Şagird:

- 3.1. *Mətni mənimşədiyini nüməyış etdirir.*
3.1.1. Mətdəki əsas və köməki nitq hissələrini qrammatik mənasına görə izah edir.
3.1.2. Səs tonu, temp və fəsiləni gözləməklə mətni oxuyur.
3.1.3. Mətdəki cümlələr və abzaslar arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir.

4. Yazı

Şagird:

- 4.1. *Rəbətəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nüməyış etdirir.*
4.1.1. Nümunələrdən istifadə etməklə fikirlərini əsaslandırır.
4.1.2. Cümlələr və abzaslar arasında əlaqələri gözləməklə mətn yazır.
4.1.3. Nitq hissələri ilə bağlı yazılış və dürgü işarələri qaydalarına əməl edir.
4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (ərizə, tərcümeyi-hal) yazır.

VIII SINIF

VIII sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi mətdəki fikirlərin məntiqi ardıcılığını müəyyənləşdirir;
- söz birləşməsi və sadə cümlələri qrammatik normalara uyğun tələffüz edir, nitqində məntiqi vurğudan düzgün istifadə edir;
- müxtəlif mövqeli fikirləri ümumiləşdirərək təqdim edir, mətin hissələri arasında əlaqələri gözləməklə danışıq;
- mətdəki söz və ifadələrin mənasını sintaktik vəzifəsinə görə dəqiqləşdirir;
- oxuduğu mətdəki əsas fikri nəzərə çarpdırmaq üçün məntiqi vurğudan istifadə edir;
- seçdiyi nümunələrlə yazısını zənginləşdirir;
- həmcins üzvlər, əlavələr, xitab və ara sözlərlə bağlı dürgü işarələri qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif əməli yazılar (arayıq, protokol) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nüməyış etdirir.*
1.1.1. Dinlədiyi mətdəki fikirlərin məntiqi ardıcılığını müəyyənləşdirir.
1.1.2. Dinlədiyi mətdə fakt və hadisələri ümumiləşdirir.

2. Danışma

Şagird:

- 2.1. *Şifahi nitq bacarıqları nüməyış etdirir.*
2.1.1. Söz birləşməsi və sadə cümlələri qrammatik normalara uyğun tələffüz edir.
2.1.2. Nitqində məntiqi vurğudan düzgün istifadə edir.
2.1.3. Müxtəlif mövqeli fikirləri ümumiləşdirərək təqdim edir.
2.1.4. Mətin hissələri arasında əlaqələri gözləməklə danışıq.

3. Oxu

Şagird:

- 3.1. *Mətni mənimşədiyini nüməyış etdirir.*
3.1.1. Mətdəki söz və ifadələrin mənasını sintaktik vəzifəsinə görə dəqiqləşdirir.
3.1.2. Əsas fikri nəzərə çarpdırmaq üçün məntiqi vurğudan istifadə edir.
3.1.3. Mətdəki fikirlərə münasibət bildirir.

4. Yazı

Şagird:

- 4.1. *Rəbətəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nüməyış etdirir.*
4.1.1. Topladığı fakt və məlumatlara münasibətini bildirir.
4.1.2. Seçdiyi nümunələrlə yazısını zənginləşdirir.
4.1.3. Həmcins üzvlər, əlavələr, xitab və ara sözlərlə bağlı dürgü işarələri qaydalarına əməl edir.
4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (arayıq, protokol) yazır.

IX SINIF

IX sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi mətin məzmununu şərh edir, fikirlərlə bağlı mühakimə yürüdür;
- mürəkkəb cümlələri qrammatik normalara uyğun tələffüz edir;
- nitq etiketlərindən məqsədlə istifadə edir;

- mütəkirədəki ümumiləşmiş fikirlərə münasibətini bildirir, fikirlərini məntiqi ardıcılıqla ifadə edir;
- mətdəki söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənasını izah edir, məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri düzgün oxuyur;
- mətdəki fikirlərə münasibətini əlavə fakt və nümunələrlə əsaslandırır;
- mənbələrdən istifadə etməklə rəbətəli mətnlər yazır, özünün və başqasının yazısını təkmilləşdirir;
- mürəkkəb cümlədə, vasitəsiz nitqdə dürgü işarələrindən istifadə edir;
- müxtəlif əməli yazılar (hesabat, akt) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nüməyış etdirir.*
1.1.1. Dinlədiyi mətin məzmununu şərh edir.
1.1.2. Dinlədiyi mətdəki fikirlərlə bağlı mühakimə yürüdür.

2. Danışma

Şagird:

- 2.1. *Şifahi nitq bacarıqları nüməyış etdirir.*
2.1.1. Mürəkkəb cümlələri qrammatik normalara uyğun tələffüz edir.
2.1.2. Nitq etiketlərindən məqsədlə istifadə edir.
2.1.3. Mütəkirədəki ümumiləşmiş fikirlərə münasibətini bildirir.
2.1.4. Fikirlərini məntiqi ardıcılıqla ifadə edir.

3. Oxu

Şagird:

- 3.1. *Mətni mənimşədiyini nüməyış etdirir.*
3.1.1. Mətdəki söz və ifadələrin kontekstə uyğun mənasını izah edir.
3.1.2. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri düzgün oxuyur.
3.1.3. Mətdəki fikirlərə münasibətini əlavə fakt və nümunələrlə əsaslandırır.

4. Yazı

Şagird:

- 4.1. *Rəbətəli yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nüməyış etdirir.*
4.1.1. Mənbələrdən istifadə etməklə rəbətəli mətnlər yazır.
4.1.2. Məntiqi ardıcılığı gözləməklə özünün və başqasının yazısını təkmilləşdirir.
4.1.3. Mürəkkəb cümlədə, vasitəsiz nitqdə dürgü işarələrindən istifadə edir.
4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (hesabat, akt) yazır.

X SINIF

X sinfin sonunda şagird:

- KJV-dən dinlədiyi mətnləri şərh edir, fikirləri real həyatla müqayisə edir;
- nitqində dil vahidlərindən, yardımçı vasitələrdən (atalar sözü, məsəllər və sitatlar) məqsədyönlü istifadə edir;
- fikirlərini müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlərlə ifadə edir;
- oxuduğu mətdəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə, mətnləri üslubuna görə fərqləndirir;
- müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlər yazır və təkmilləşdirir;
- mətin tərtibat formasına uyğun yazılış və dürgü işarələri qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif əməli yazılar (rəy, məruzə) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

- 1.1. *Dinlədiyi fikri anladığını nüməyış etdirir.*
1.1.1. KJV-dən dinlədiyi mətnləri şərh edir.
1.1.2. Dinlədiyi mətdəki fikirləri real həyatla müqayisə edir.

2. Danışma

Şagird:

- 2.1. *Şifahi nitq bacarıqları nüməyış etdirir.*
2.1.1. Nitqində dil vahidlərindən məqsədyönlü istifadə edir.
2.1.2. Nitqini zənginləşdirmək məqsədilə atalar sözü, məsəllər və sitatlardan istifadə edir.

2.1.3. Müxtəlif mövqeli fikirləri real hadisələrlə müqayisə edir.

2.1.4. Fikirlərini müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlərlə ifadə edir.

3. Oxu

Şagird:

3.1. Mətni mənimlədiyini nümayiş etdirir.

3.1.1. Mətdəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqləndirir.

3.1.2. Oxuduğu mətnləri üslubuna görə fərqləndirir.

3.1.3. Oxuduğu mətnin tipini (nəqli, təsviri, mühakimə) müəyyənləşdirir.

4. Yazı

Şagird:

4.1. Rəhbərlik yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlər yazır.

4.1.2. Mətni tipinə (nəqli, təsviri, mühakimə) uyğun olaraq təkmilləşdirir.

4.1.3. Mətnin tərtibat formasına uyğun yazılış və dürgü işarələri qaydalarına əməl edir.

4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (referat, məruzə) yazır.

XI SİNİF

XI sinfin sonunda şagird:

- dinlədiyi müxtəlif janr və üslubda olan mətnlərə münasibət bildirir, mühakimələrini əlavə fakt və nümunələrlə əsaslandırır;
- mənbələrə istinad etməklə əsaslandırılmış müxtəlif tipli mətnlər qurur, fikirlərini sərbəst ifadə edir;
- üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətni oxuyur;
- mətni üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir;
- müxtəlif üslublarda mətnlər yazır və təkmilləşdirir;
- üslubi çalarlarından asılı olaraq sözləri böyük və kiçik hərflərlə yazır, dürgü işarələri qaydalarına əməl edir;
- müxtəlif əməli yazılar (referat, təqdimat) yazır.

MƏZMUN XƏTLƏRİ ÜZRƏ ƏSAS VƏ ALT-STANDARTLAR

1. Dinləyib-anlama

Şagird:

1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.

1.1.1. Dinlədiyi müxtəlif janr və üslubda olan mətnlərə münasibət bildirir.

1.1.2. Dinlədiyi mətdəki fikirlərlə bağlı mühakimələrini əlavə fakt və nümunələrlə əsaslandırır.

2. Danışma

Şagird:

2.1. Şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir.

2.1.1. Fikirlərini sərbəst ifadə edir.

2.1.2. Yardımcı vasitələrdən istifadə etməklə əsaslandırılmış nitq qurur.

2.1.3. Müxtəlif mənbələrə istinad etməklə əsaslandırılmış təqdimatlar hazırlayır.

2.1.4. Fikirlərini əsaslandırmaqla müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) mətnlər qurur.

3. Oxu

Şagird:

3.1. Mətni mənimlədiyini nümayiş etdirir.

3.1.1. Mətdəki söz və ifadələri üslubi xüsusiyyətlərinə görə izah edir.

3.1.2. Üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətni oxuyur.

3.1.3. Mətni üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir.

4. Yazı

Şagird:

4.1. Rəhbərlik yazı vərdişlərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir.

4.1.1. Müxtəlif üslublu mətnlər yazır.

4.1.2. Üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətni təkmilləşdirir.

4.1.3. Üslubi çalarlarından asılı olaraq sözləri böyük və kiçik hərflərlə yazır, dürgü işarələri qaydalarına əməl edir.

4.1.4. Müxtəlif əməli yazılar (referat, təqdimat) yazır.

Redaksiyadan: oxucuların müzakirəsinə təqdim edilən məzmun standartlarının layihə variantları bunlardan ibarətdir.

Təbrik edirik!

«SƏNƏTKAR» – 40

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin elmi-pedaqoji, metodik jurnalı olan «Sənətkar»ın 40 yaşı tamam oldu. «Sənətkar» 1969-cu ildən «Gənc fəhlə» adı ilə nəşrə başlamışdır. 2000-ci ildən bu günədək «Sənətkar» adı ilə fəaliyyətini davam etdirir.

Jurnalın ilk redaktoru T.Allahverdiyev olmuş, sonralar isə ona V.Əliyev, T.Cəfərov rəhbərlik etmişlər. «Sənətkar» adı ilə nəşr olunduğu illərdən jurnalın baş redaktoru Şahbaz Balakışiyevdir.

Respublikamızda peşə təhsilini inkişaf etdirmək, onun informasiya təminatını gücləndirmək, qabaqcıl dünya təcrübəsini öyrəniş yaymaq işini «Sənətkar» jurnalı özünün ümdə vəzifəsi hesab edir.

Jurnalda müntəzəm olaraq Təhsil Nazirliyinin texniki-peşə təhsili şöbəsinin əməkdaşlarının, tanınmış pedaqoqların, Təhsil Problemləri İnstitutunun mütəxəssislərinin, peşə-ixtisas təhsili müəssisələrinin rəhbərlərinin, müəllim və istehsalat təlimi ustalarının məqalələri dərc olunur.

Jurnalın yaradıcı heyəti 10 nəfərdən ibarətdir. Onlar ali təhsilli, jurnalın profilinə uyğun ixtisasa malikdirlər. Əməkdaşların 3-ü Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin üzvüdür.

Jurnalın yaradıcı kollektivi Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin Həsən bəy Zərdabi adına Diplomuna layiq görülmüşdür.

Bu günlərdə isə Bakı şəhər 7 nömrəli Peşə Litseyində «Sənətkar»ın 40 yaşı təntənə ilə qeyd edildi. Təhsil Nazirliyi rəhbərliyinin də iştirak etdiyi həmin yubiley tədbirində həm jurnalın, həm də onun yaradıcı heyətinin ünvanına xoş sözlər deyildi, əməkdaşların əməyi mükafatlarla qeyd olundu.

Biz də «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kollektivi olaraq, Təhsil Nazirliyi pedaqoji mətbuatının bir üzvü kimi, həmkarlarımızı bu yubiley münasibətilə təbrik edir, onlara yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi».

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN DÖVRLƏRİ HAQQINDA

Tofiq HACIYEV,

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, professor

XI-XII əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında xeyli türkizm vardır (bilavasitə Azərbaycan-türk dili ilə bağlıdır). Bu baxımdan, birinci növbədə, farsca yazan azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların dilində azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların dilində azərbaycanlıların məişəti və adət-ənənələrlə bağlı sözlərə, əşya, rəng adları, konkret və mücərrəd anlayışlar bildirən lüğət vahidlərinə rast gəlinir: **bəkməz**, **tağ**, **dağ** (yandırma – dağlama, mənasında), **çuval**, **cinaq** (Q. Təbrizi)¹, **uşaq**, **su**, **ağca**, **tanrı**, **yalavac** (Xaqani), **muncuq**, **külüng gərdək**, **alaçuq**, **qurd**, **xatun** (Nizami)² və s. Bu sözlər həm lüğəti mənası ilə XIII əsrdən sonrakı Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda qalır, həm də morfonoloji təşəkkülü bitkindir. Bu sözlərin içərisində elələri var ki, milliyəqədərki Azərbaycan dili üçün fəaldır, sonrakı dövrdə arxaikləşmiş olsa da, XVI əsrə qədərki ədəbi dilimizdə işlənir və deməli, o vaxtkı xalq dilimizin materialıdır: **əyaq** (badə), **əkmək** (çörək), **tutmac** (xəmir xörəyi), **çalış** (döyüş, vuruş), **qlavuz** (bələdçi), **tutuq** (pərdə), **tapança** (şillə), **sancaq** (bayraq) və s. (həmin müəlliflərdə). Bunlarda müəyyən fonetik fərqlər də nəzərə çarpır: **səncəq** "sancaq", **qort** "qurd", **ovzan** "ozan" və s. Bunlardan, məsələn, **ovzan** yaqın ki, etimoloji inkişafı bağlıdır, ancaq, görünür, başqa hallarda əruzla şərtlənir. Təsədüfi deyil ki, **Rostəm** isminin əruzla bağlı **Rüstəm** fonetikasi ilə işlənməsi tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir (Beqdeli, s.24) – bu, Azərbaycan tələffüzünün fars prosodiyasına müdaxiləsidir və Azərbaycan xalq tələffüzünün müəyyənliyidir. Yad dil şəraitində, hətta semantik təkamülün nişanələrini görürük. Məsələn, Qətranda **alıq** (yəhər) mənasında **yun** sözü işlənir – bu onunla bağlıdır ki, **alıq** da **keçə** kimi yundan döyülüb hazırlanır. Həmin mənbələrdəki türkiizmlər Azərbaycan dilinin morfoloji təşəkkülü haqqında da məlumat verir. Morfoloji əlamətlər aydın seçilir:

iş – çal (fel) + iş – çalış (isim);

aq – sanc (fel) + aq – sancaq (isim);

uq – tut (fel) + uq – tutuq (isim);

laq – yay (isim) + laq – yaylaq (isim). Bu şəkilçi fars sözlərinə də artırılır

– **səng+lax**, **div+lax** (Nizamidə);

– **mac** – tut (fel) + ma + c – tutmac (isim);

¹ Beqdeli Q. Qətran Təbrizi və onun divanı. – Qətran Təbrizi Divanı (müqəddimə). – Bakı, 1962.

² Araslı H. Nizamidə xalq sözləri, ifadə və zərb-məsəlləri. – SSRİ EA Azərbaycan filialının "Xəbərləri", 1942, №8.

–**çi** – fars sözü ilə işlənir; miyan – çı;

–**taş** (daş) – fars sözü ilə işlənir: xaca-taş (Nizamidə).

Bu sözlərdə artıq morfoloji daşlaşma prosesinin başa çatdığını görürük. Məsələn, bunlarda tarixi morfolojiya artıq özünü itirib, leksik məna içərisində ariyib:

Tanrı – tanq (göy və ilahi mənasında) + rı (şəkilçi);

Gərdək – gərd/kərt ("kəsmək" mənasında; hətta indi canlı danışıq "kərtmək", ədəbi dildə "çərtmək" sözlərində qalır) + ək (isim düzəltmə şəkilçi);

Muncuq – moyun/boyun → mun/bun + cuq.

Həmin sözlər XIII əsrdən bu günə kimi göstərilən fonetik tərkibdə indiki leksik mənasında işlənir. Bu cəhət nəinki onların leksik-morfoloji sabitləşməsindən, həm də Azərbaycan xalq dilinin dediyimiz dərindən təşəkkül tapmasından xəbər verir. Aqlütinativ dilin bu inkişaf məntiqi əsaslandırır ki, əgər 10 əsr müddətində bu sözlər bir leksik semantika dəyişməz morfonologiya ilə yaşayırsa, deməli, mayaları çox dərində tutulu deməli, ən azı bir o qədər də dərində gedir.

Maraqlıdır ki, adları çəkilən sənətkarların farsca əsərlərinin dilində bəzi maddi-cismani faktlarla yanaşı, türk-azərbaycanın mədəni təsiri də his olunur. Bu, qrammatik və frazeoloji kalkalarda özünü göstərir. Qrammatik qələbin bəzi hərfi tərcümələri var:

Xani-xanan. Bu, "Dədə Qorqud"dakı "xanlar xanı" titulu – ifadəsinin tərcüməsidir – türkcə "xan" leksik vahidinin işlənməsi də öz yerində. "Dədə Qorqud"da: "Xanlar xanı xan Bayındır yılda bir kərrə toy edüb Oğuz bəglərün qonaqlardı". Nizamidə: "Xani-xanan rəvanə gəşt zi Çin" (Xanlar xanı Çində yola düşdü). Bir qədər sonra hətta farscadakı "şahənşah" müqabilində "şahi-şahan" forması da işləndi – bu, türkcənin qrammatikasının (xanlar xanı → xani-xanan → shahi-şahan) fars qrammatikasına aşkarca təsiri.

Kəmani-səpidtuz. "Dədə Qorqud"dakı "ağ tozlu yay" ifadəsinin hərfi tərcüməsi göz qabağındadır – "toz" sözünün türkcəliyi də öz yerində.

Farsca yazan azərbaycanlıların dilində hərfən tərcümə olunmuş çoxlu frazeoloji ifadələr, atalar sözü və məsəllər var. Bunun zəngin və ən tipik faktları Xaqani və Nizamidə özünü göstərsə də, ilk nümunələrinə onlardan 150 il qabaq, XI əsrin birinci yarısında Qətran Təbrizidə rast gəlirik. Qətran Təbrizinin dilində azərbaycanlıların **qapıdan qovub bacadan çağırmaq**, **örkən doğanaqdan keçər**, **ilan vuran ala çatıdan qorxar**, **cidanı çuvalda gizlətmək olmaz**, **at dəryaya – balıq bilməz**, **xalıq bilər məsəlləri**, həmçinin **min belə bayramlar görəsən**, **birdəfəlik gözdən düşmək** kimi onlarla ifadələri türkcəsindən hərfi tərcümələri ilə işlənir³.

Nizamidən bir neçə nümunə:

Çəşmrəsidəki – gözə gəlmə;

Çəşməzadə – göz dəymə;

Bə dəsti-xod təbər bər payi-xod zad – Öz əli ilə öz ayağına balta çalır.

³ Beqdeli Q. Göstərilən əsri, s.21

Yek-ca ab xorəd qort ba miş – qurdla quzu bir yerdə otlayır;
Yeki serke tələb kərd, ənkəbin yaft – doşab almışam bal çıxıb;
Dozd-e xane ra dər bəst nəfvan – ev oğrusunu tutmaq olmaz;
Biya ta kəc neşinin, rast quyim – gəl ayrı oturaq, düz danışaq;
Amade-ye bad be badi şəvad – kələklə gələm küləklə gedər;
Kas nə quyad ke, duğ-e mən torşəst – heç kəs ayrına turş deməz və s.

Görkəmli nizamişinas H.Araslı göstərir ki, Nizamidən əvvəlki fars sənətkarlarında, hətta nəhəng leksik-frazeoloji tutum sahibi və təmiz farscanın timsali Firdovsida bu ifadə və məsəllər işlənmir, halbuki XII əsrdən sonrakı fars ədəbi dili nümunələrində tez-tez rast gəlinir⁴. Bu dil qanunu məlumdur ki, tərcümə zamanı bir dilin frazeologiyasının başqa dildə qarşılığını (ekvivalentini) götürmək lazımdır, əgər o hərfən çevrilirsə, süni görünür, sezilir, xüsusilə söz ustaları, filoloqlar onu dərhal ayırırlar. Deməli, Nizami, Xaqani kimi sənətkarlar Azərbaycan dilinin bu frazeoloji vahidlərinin farsçada qarşılığını görməmiş və fars dilini zənginləşdirmək və şübhəsiz, həm də öz etnik-millət varlıqlarını hiss etməmək üçün belə hərfi çevirmə yolu ilə getmişlər. Xaqani və Nizami bərsində farslar “əzan bu-ye tork miyədə” (onlardan türk ətri gəlir) deyəndə, şübhəsiz, həmin frazeoloji məxsusiliyi nəzərdə tutmuşlar⁵.

Türkiyəli fars şairlərinin də əsərlərində işlənir. Bunların da içərisində elələri var ki, bugünkü azərbaycanda qalır: **ay, and, köç, su, biz (alət), bıçaq, bıçqı, qar, çiçək, yol, az, sən** və s. Sonralar arxaikləşmələri də var: **yaxni, tuzluq** (şoraba), **qlavuz** (bələdçi), **qonuş** (gecələmə, əylənmə yeri) və s. İdiomatik qəlibdə işlənilənləri var ki, azərbaycandan (türkcə) hərfi tərcümə kimi görünür: **məkəş bıçaq** “bıçaq çəkmə” (Suzənida), **bıçqı kəşid** “bıçqı çəkdi” (Moizzida) və s. Sözdüzdəldici şəkilçilərlə işlənilənlərə də rast gəlinir: **andlıq, tuzluq** (duzluq), **atsız** və s. Arxaik fonetikada işlənilənlər özünü göstərir: **oltur** “otur” (Ənvəridə), **qazğan** “qazan” (Şəmsəddin Əhmədida) və s.

⁴ Araslı H. Göstərilən əsəri, s.14.

⁵ Yeni gəlmişkən Qətran Təbrizi haqqında söylənmiş bir tarixi məlumata təhsil vermək məqsəduyğun olardı. Nəsir Xosrov öz “Səyahətnamə”sində Təbrizə 438-ci il (m.1046) gəlişi ilə bağlı yazır: “Təbrizdə Qətran adlı şair gördüm. Yaxşı şeir deyirdi, amma fars dilini yaxşı bilmirdi. Mənim yanına gəldi, Mənciq və Daqiqinin divanlarını gətirdi, oxudu, ona çətin olan mənaları soruşdu, dedim, şərhini yazdı” (bax: M.Məmmədova, Q.Təbrizin “Təfəsis” adlı əsəri “Əlyazmalar xəzinəsində”, Bakı, 1972, III c., s.67). Belə faktlar məlumdur ki, hətta Qətran divanındakı şeirlərdən bəzilərinə Rudəkənin sayılar olub (orada, s.67). Bu, Qətranla Rudəkənin eyni dil səviyyəsinə sahib olması deməkdir. Nədir Mirzə “Tarixi coğrafiya-darülsəltənəyi-Təbriz” əsərində Qətranın Təbriz zəlzələsi haqqındakı qəsidəsinə misal gətirərək yazır: “Çox yaxşı və gözəl ifadəli bu qəsidəni misal verdim. Nəsir Xosrovun “farsca bilmirdi, Farruxi və Rudəkənin divanını yanına gətirdi, divanda çətin olanı ona öyrətdim” deməsindən təəcəblənirəm. Qətranın bu cür başqa şeirləri də var ki, heç bir nöqsan nəzərə çəpmir” (orada, s.68). Rəşid Vatvani sözləri də ibarətlidir: “...mən öz həyatımda onun (Qətranın) hər qətrəsini şairlik hesab edir və başqa şair tanıyıram” (yene orada). Deməli, Nəsir Xosrov iki cəhəti nəzərə almayıb. 1. Qətran ilk izahlı fars dili lüğətinin müəllifidir - lüğətdə hər sözün konkret incəliklərini, məhəlli mənə təzahürünü əhatə etmək üçün ən böyük leksikoqraf hətta savadsız adımdan da söz soruşa bilər; 2. Görünür, Qətranın şeirlərində yuxarıda misal gətirdiyimiz qəlibdən hərfən tərcümə olunmuş frazeoloji nümunələr Nəsir Xosrovun qulağına çırmaqlamışdır - bu, farsçada ilk hərfi mənimləmələr imiş, fars sənətkarları hələ onlara verdiyi etiməmiş və bunu farsca yaxşı bilməmək kimi qiymətləndirmişlər. Əsr yarımlıq sonra, Xaqani və Nizamiyə “onlardan türk ətri gəlir” deyildiyi zaman həmin fars dilində türkcəyə verdiyi yaranmış, həm də Xaqani və Nizami sənətinə irad tutmağa cəsarət etməyib, bu farscaya yabançılığı məcazi şəkildə ifadə etmiş, onu “türk ətri” kimi obrazlaşdırmışlar.

Doğrudur, bu şairlər (Nəsir Xosrov, Ənvəri, Suzəni, Moizzi, Şəmsəddin Əhmədi və b.) azərbaycanlı olmadıqlarından bu sözlərin bilavasitə Azərbaycan türkcəsindən götürülmə-götürülməməsi barədə düşünmək də olar.

Ancaq iki cəhəti nəzərə almaq gərəkdir: 1. Bu sözlərin (arxaikləşmələrin də, yaşayanların da) lüğəti mənası, morfologiya və fonetikasının oğuzcalığı göz qabağındadır və bilavasitə Azərbaycan dili və onun tarixi ilə səsləşir; 2. M.Kaşğarinin Ön Asiya türklərinin ədəbi yazılı dila malik olduqları fikrini xatırlasaq, yenə bu türkiyəliyə yiyələnmək hüququ, birinci növbədə, Azərbaycan dilinə düşür.

Bütün bunlarla yanaşı, məsələnin bu tərəfi var ki, yüksək inkişaf faktı sayılan müəyyən tarixi-mədəni göstəricilər eyni dövrdə yaşayıb siyasi-mədəni səviyyəsi ilə irəlidi gedən qohum xalqlardan hər birinə aid ola bilər. Yəni türk dili IX-XII əsrlərdə Şərqi mədəni və siyasi kommunikasiyasında fəaldırsa (tədqiqatlar hələ ki X əsrdən bu fəallığı qeydə alır), Azərbaycanın həmin dövrdəki yüksək tərəqqisi, Şərqi renessansındakı aparıcılığı yuxarıdakı türkiyəli farscaya nüfuzunda Azərbaycan dilinin bilavasitə iştirakını təsdiqləyir. Bunu demək kifayətdir ki, həmin əsrlərdə farsca yazan türk şairlərindən ən istedadlıları və çoxluq təşkil edənləri azərbaycanlılar idi: Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi.

Fars şairlərinin əsrlərindəki türkiyəli Xaqani və Nizaminin dilindəkilərlə tipoloji səsləşmədir. Hətta morfologiya və sintaksis baxımından da uyğunluqlar nəzərə çarpır. Məsələn, Xaqanida: *Məra dər pərsi fəhşi ke quyənd, Be torki çərxeşan quyəd: sənsən*; Nəsir Xosrov Dəhləvidə: *Yekki bəngər be çeşmə-dələt, ey sən; Suzənida; Ta bevaslə-Nəcibməndə rəsəm, Ey qlavuz, ayt yolum qanda?* Bunlar Azərbaycan dilinin tarixi morfologiya və sintaksisinin normasına müvafiqdir.

Bəzən türkiyəli mətn içərisində şərh verilir, mənası fars oxucusuna açılır: **Az** əndək başad ləfze-torki və beomr, Saqiye-bərrə ətəye-mən nədəndə dadi - az-Suzani (türki ləfzi ilə “az” əndək deməkdir...); **Biz** dərafəş əst də ebarətə-torki, Suzəne-həcvəm tora xalidətər əz **biz**-Suzəni (türk ifadəsində “dərafəş” **bizdir**, Mənim həcvimin iynəsi **bizdən** də itidir).

Ancaq əksərən farsca mətnlərdə türk sözləri, Xaqani və Nizamidə gördüyümüz kimi, şərhəz verilir. Məsələn: Çeşmə-in daim səfid əz abe-həsrət həmçü **qar**, Ruye-an daim siyah əz gərdə-mohnat həmçü **qır**-Ənvəri⁵ (Bunun gözü həsrət yaşından **qar** kimi daim ağdır. Onun üzü möhnət tozundan **qır** kimi daim qarıdır). Bu o deməkdir ki, IX-XII əsrlərdə fars dilinin yayıldığı regionlarda və ümumiyyətlə, Ön Asiyada, Yaxın Şərqdə türkcə sərbəst başa düşülmüşdür⁶. “Tarixə-Fəxrəddin Mübarəkşah” (XIII əsrin əvvəlləri) əsərində

⁵ Fars şairlərinin dilindəki türkiyəli buradan götürülmə: Tourkhan Gandjei, Turkish in pre-mongol persian poetry. Buletin of the Schoo of Oriental and African studies, University - London, Vol XL. IX. Part 1, c. 67-75.

⁶ Həmin türkcəyə ən çox Azərbaycan dilinin iddiaçı olması o tarixi faktlar da əsas verir ki, məsələn, XIII əsrdən erməni müəllifləri azərbaycanca şeir yazırlar; yaxud bir xeyli sonra - XIX əsrdə Avropa səyyahları Azərbaycan dilinin Şərqdəki rolunu Avropadakı fransızca ilə müqayisə edəsəklər. Deməli, Azərbaycan dili XIX əsrdəki mövqeyinə bütün ömrü boyu yol gəlmişdi və ya xalq dili olduğu vaxtdan. Azərbaycan dövlətinin coğrafi və tarixi-siyasi vəziyyəti ilə bağlı, məhz belə fəaliyyət göstərmişdir.

Nəhayət, texniki forma kimi, heca və qafiyə sistemi ilə həmin bayaqı şəkli deyilən dövrdə ola bilərdimi? M.Kaşğari bu suala müsbət cavab verir; onun "Divan"ında tanıdığımız türk bayatı-mani qəlibində çoxlu xalq şeiri nümunələri var.

İkinci dövrün ikinci mərhələsi XIII-XVI əsrləri əhatə edir. Bu mərhələdə ədəbi dil milli dil inkişafını başa çatdırır. Dil normasında fonetik (q/h/x, d/t), leksik (yazı/çöl, cənnət/uçmaq), qrammatik (dür/dürür, isər/əcək) paralelizm özünü göstərir. İki pillədə inkişaf edir: a) XIII-XIV əsrlər. Bu zaman divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ərəb və fars sözləri və qrammatik quruluş faktları dil normasına nüfuz edir. Dilin inkişafı kimi yekunlaşır; b) XV- və lüğət zənginliyi ilə səciyyəli Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır; c) XVI- və lüğət zənginliyi ilə səciyyəli Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır; d) XVII- və lüğət zənginliyi ilə səciyyəli Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır. Tərcümə dili ədəbi dilin inkişafında özünü hiss etdirir. Qeyri-oguz elementləri müşahidə olunur. Türkcə dövlət dili kimi işlənir. Nəsr dili yaranır. Ədəbi dil funksional üslublar üçün güc kəsb edir. Füzuli sənətində milli ədəbi dil qəti şəkildə elan olunur.

İkinci dövrün növbəti mərhələsi XVII-XXI əsrləri əhatə edir. Üç pillədən keçir: a) XVII-XIII əsrlər. Normada xəlqiləşmə gedir. Realist ədəbiyyatın dili aparıcı mövqeyə qalxır. Folklor dili yazılı dilə nüfuz edir; b) XIX-XX əsrlər. Üslublar yenidən təşkil olunur. Ədəbi dil çoxvalentlilik qazanır. Satira, mənzum hekayə, dram, realist hekayə dili meydana çıxır. Publisist üslub yaranır. Ədəbi dilin lüğətinə rus və Avropa dillərindən söz alınmağa başlanılır. İctimai, siyasi, elmi-ədəbi terminlər hazırlanır. Dərslük dili formalaşır. Canlı danışq dili normaya fəal şəkildə nüfuz edir; c) XX əsrin 30-cu illəri – XXI əsr. Ədəbi dil məktəblərdə sistem şəkildə təbliğ olunur. Qrammatikalar yazılır, tərcümə lüğətləri, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğətləri hazırlanıb nəşr olunur. Müasir dilin orfoqrafik və orfoepik normaları sabitləşir. Terminoloji hərcmərcliklə mübarizə aparılır, alınma və milli terminlərə münasibət müəyyənləşir.

Əlbəttə, ədəbi dilin dövrləri və mərhələləri arasında Çin səddi çəkmək, bu dövrləri bir-birindən təcrid etmək olmaz. Yeni dövrün norması əvvəlki dövrün içərisində hazırlanmağa başlayır; köhnə norma dəfn olunmur, onun əsas kütləsi yenidən qalır. Sadəcə ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə - bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur. Yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir. Doğrudur, ədəbi dil daha sürətli inkişafa meyillidir. Lakin ümumxalq dili bütövlükdə mühafizəkarlıqdır. O öz mühafizəkarlığı ilə ədəbi dili çəkir, ənənəyə bağlayır və bununla da nəsilər arasındakı ünsiyyəti mümkün edir. Ədəbi dil xalq dilini intellektuallaşdırır, xalq dili isə onun yaşaması, varlığı üçün baza təşkil edir. Bu iki təzahür arasında daimi ahəngdarlıq qalır. Ədəbi dillə xalq dili arasındakı rabitənin dialektikası belədir.

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər: tədris metodikası, iş təcrübəsi

X SİNİFDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ (III məqalə)

Akif MƏMMƏDOV,
Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

"Nitq mədəniyyəti" bölməsinin tədrisi

X sinfin "Azərbaycan dili" dərslisinin (T.Hacıyev, N.Xudiyev, N.Cəfərov. "Azərbaycan dili", ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslük, Bakı, 2009) sonunda verilən "Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfi üçün Azərbaycan dili fənni üzrə proqram"a görə, "Nitq mədəniyyəti" bölməsinin tədrisinə 22 saat vaxt verilir. (Təhsil Nazirliyinin 2002-ci ildə təsdiq etdiyi proqramda bu vaxt 25 saatdır). Təbii ki, proqramın tematik planlaşdırılması müəllimədən, onun dərslərini tədris etməsi üçün və s. çox asılıdır. Ancaq gənc müəllimlərə kömək məqsədilə dərsliyi əsas götürərək aşağıdakı bölgünü məsləhət bilirik. (Bölgüyə müəllim yardımı yanaşı, ümumi saatların sayı (22 saat) saxlanmaqla müvafiq dəyişiklik apara bilər).

1. Nitq mədəniyyəti anlayışı –	1 saat.
2. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir –	1 saat.
3. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri (ümumi məlumat) –	1 saat.
4. Nitqin düzgünlüyü –	1 saat.
5. Nitqin dəqiqliyi –	1 saat.
6. Nitqin ifadəliliyi –	1 saat.
7. Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri –	1 saat.
8. Dil, nitq və nitq fəaliyyəti –	1 saat.
9. Azərbaycan ədəbi dili haqqında ümumi məlumat –	1 saat.
10. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları –	1 saat.
11. Fonetik norma –	2 saat.
12. Leksik norma –	1 saat.
13. Dilimizdə özləşmə meyilləri –	1 saat.
14. Qrammatik norma –	2 saat.
15. Nitq normalarının tarixiliyi –	1 saat.
16. Nitq istisnaları –	1 saat.
17. Natiqlik sənəti –	1 saat.
18. Nitq etiketləri –	1 saat.
19. Keçilənlərin təkrarı və ümumiləşdirilməsi –	2 saat.

Dərsliyin sonunda "Nitq mədəniyyəti"nə aid belə bir mövzu da verilmişdir: "Dəqiq nitq və onun əsas xüsusiyyətləri". Əvvəla, bu elə nitqin dəqiqlik şərti deməkdir, onun təkrarıdır. Müəllim nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri mövzusunun tədris edərək dəqiq nitq haqqında geniş məlumat vermək imkanına malikdir. İkincisi, adı çəkilən dərslərdə belə bir mövzu öz əksini ayrıca tapmamışdır! (Buna ehtiyac da yoxdur).

Bölmədəki ayrı-ayrı mövzuların tədrisi metodikasına keçməzdən əvvəl problemlə bağlı bir mülahizəmizi oxuculara çatdırmağı lazım bilirik. Bu bölmədə ("Nitq

özünün nitqinə tənqidi yanaşmaq bacarığı formalaşdırmaq üçün bu faktın özərində xüsusi dayanmaq olar. Bunun üçün aşağıdakı tapşırıq formalarından da istifadə etmək mümkündür: Televiziya kanallarının hər hansı birində müxtəlif verilişləri müşahidə etmək, oradakı nitq qüsurlarına münasibət bildirmək (Fakt tapmaqda şagirdlər çətinlik çəkməyəcəklər). 2) Hər hansı mətbuat vasitələrinin (qəzet və ya jurnalın) dilini müzakirə etmək. 3) Müəllimin bu məqsədlə xüsusi olaraq seçdiyi mətnin dilini şərh etmək. 4) Ayrı-ayrı şəxslərin nitqində tez-tez müşahidə olunan bəzi yanlış ifadələrə (məsələn: "həddindən artıq", "Burada təbiət həddindən artıq gözəldir" tipli nümunələrdə olduğu kimi.) münasibət bildirmək və s.

154-cü çalışmada "Koroğlu" dastanından mətn verilir və şagirdlərdən tələb olunur ki, "nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini" müəyyənləşdirsinlər. Təbii ki, burada müəllimin köməyinə ehtiyac var. Çünki şagirdlər "nitq mədəniyyətinin əsas göstəriciləri"nin nə olduğunu hələ bilmir (Sonrakı dərisdə nitq mədəniyyətinin şərtlərini öyrənərkən bu məsələ müəyyən qədər aydınlaşır). Müəllim tapşırır ki, məndə nitqi gözəlləşdirən, onu təbii və canlı edən söz və ifadələri göstərsinlər. Beləliklə, diqqət mərkəzində olanı tapmaq tələb olunur. "Gördü bir adam üz qoyub düz Çanlibelə gəlir"; "Keçəl aşağıdakı ifadələrə yönəldilir: "Gördü bir adam üz qoyub gedirsən"; "Yeddü il ona at otardım, axırda Həmzə gəldi yetişdi"; "Hardan gəlib haraya gedirsən"; "Koroğlu Keçəl Həmzəni də götürüb, para haqqını da verməyib qapısının qovaladı"; "Koroğlu Keçəl Həmzəni də götürüb, xanunların, dəlilərin yanına gəldi"; "Keçəllər fənd olarlar, munun gözləri Üçtəpə sağısağanının gözləri kimi qayır-qayır qaynayır"; "Heç sağ-əməlli adama oxşamır, rədd elə getsin" və s. Müəllimin köməyi ilə seçilmiş bu nümunələrdə xalq danışığı dilindən gələn ifadələrin ("qovala getsin", "üz qoyub gəlir", "gəldi yetişdi", "qayır-qayır qaynayır"), tələffüz formasının (munun, qovala, qapısının və s.) nitqə xüsusi gözəllik, şirinlik, təbiiyyət verdiyi nəzərə çarpdırılır.

155-ci çalışmada isə yazılı ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək tapşırılır. Nümunə C.Məmmədquluzadənin M.F.Axundov haqqında yazdığı məqalədədir. Mətdəki cümlələrin uzunluğu, mürəkkəbliyi, söz sırası, bəzi sözlər (yadavərlik, sərlövha, təbir) yazılı nitq üçün səciyyəvi olsa da, M.Cəlilin üslubuna məxsus müəyyən cəhətlər, deyim tərzii ("ya çox yazmaq lazımdır, ya da heç yazmamaq lazımdır"; "ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmamaq lazımdır"; "mən Mirzə Fətəlinin barəsində nəinki çox yazmaq, balka , heç az da yazmaq xəyalında deyiləm") onu şifahi danışığa yaxınlaşdırır və oxunaqlı edir.

Dərslərdəki **156, 157 və 158-ci çalışmalar** da qüsurlu nitq üzərində müşahidə aparmaq və nöqsanları üzə çıxarıb şərh etmək bacarığı formalaşdırmaq məqsədi güdür (bax: səh. 101). 156-cı çalışmada Ü.Hacıbəyovdan verilən məndə nitq mədəniyyətinin hansı tələblərinin pozulduğunu tapmaq tələb olunur. Burada müəllim şagirdlərin diqqətini tipin dilində işlədilmiş "soldat", "meşat eləmə", "çto tam uqodno", "provodite, yeqo i ne dopuskayte nikoqo", "bulunsun", "xayır" kimi sözlərə cəlb edir və obrazın xarakterini, Azərbaycan dilinə xor baxmasını açmaq, işfə etmək üçün müəllifin belə bir üsuldən yararlandığını söyləyir. Məndə müəllifin dilində də "kontor", "intelligent", "upravlyashi" kimi sözlər işlənir. Bu isə Ü.Hacıbəyovun özünü guya rusca təhsil alanlara oxşatmaq üçün istifadə etdiyi kinaya üsuldür. 157 və 158-ci tapşırıqlarda isə şagird başqasının və özünün nitqinə nəzarət etməklə səhvləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq bacarığı göstərməlidir. Yuxarıda qeyd etdik ki, "nitq mədəniyyəti" anlayışı iki mənada işlənir: 1) lilliyin praktik sahələrindən biri kimi; 2) mədəniyyətin bir forması kimi; "**Nitq mədəniyyətinin şərtləri**" mövzusu məhz ikinci anlamla bağlıdır. Müəllim bu mövzunun tədrisində şagirdlər qarşısında belə bir problemlə sual qoymaqla başlaya bilər: "Sizcə, kimin nitq mədəniyyəti yüksəkdir? Yüksək, mədəni nitqə yiyələnmək üçün nə lazımdır?" Təbii cavablar müxtəlif olacaq. Müəllim bu cavablara istiqamət verməklə yanaşı, onlara özünün də münasib əlavə və düzəlişlərini edir və nəticədə yüksək mədəni səviyyəli nitqin 7-ayrı xüsusiyyətləri söyləyir və şərh olunur. Dərslərdə nitq mədəniyyətinin üç əsas şərti

göstərilir: "1) düzgünlük, 2) dəqiqlik və 3) ifadəlilik" (səh. 102). Müəllim bu üç əsas şərtin izahına keçməzdən əvvəl mövzuya ayrılmış birinci saatda nitq mədəniyyətinin digər tələbləri (bunları əlamət və ya şərt də adlandırmaq olar) haqqında məlumat verə və nəhayət, bu üç əsas şərt ətrafında daha çox dayanıb bilər. Müvafiq elmi ədəbiyyatda nitq mədəniyyətinin aşağıdakı tələbləri də göstərilir. Müəllimə kömək məqsədilə bu tələblərin hər biri haqqında qısa məlumat verməyi məqsəduyğun bildik.

- 1) **Nitqin aydınlığı.** Çatdırılan fikir həm danışan (yazan), həm də dinləyən (oxuyan) üçün başadüşülən olmalıdır. Bu tələb müəllimlər üçün xüsusilə gərəkdir. Müəllimin mövzunu bilməsi onun hələ şagirdə çatdırılması demək deyil. Gərəkdir müəllim fikrini aydın, anlaşılqılı, şagirdin başa düşəcəyi tərzdə izah etməyi, çatdırmağı bacarsın.
- 2) **Nitqin yığcamlığı.** "Yığcamlıq dedikdə müxtəsərlik, fikrin qısa və aydın ifadə olunması nəzərdə tutulur" (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. "Nitq mədəniyyətinin əsasları", Bakı, 2008, səh. 37-38). Natiqin nitqi nə qədər aydın olsa da, o müvafiq normaları gözləməyə də, artıq sözlərə, təkrar ifadələrə, uzunluğa yol verirsə, dinləyicini gec-tez yoracaq və onun nitqi cansız olacaq. Ona görə də əsl natiq ən geniş mətləbləri, fikirləri belə yeri gələndə yığcam şərh etməyi bacarmalıdır.
- 3) **Nitqin təmizliyi.** Fikrini ədəbi dildə ifadə edən hər bir kəs nitqin təmizliyinə xüsusi fikr verməlidir. Yəni onun nitqində dialekt sözləri, yersiz əcnəbi ifadələr, jarqonlar, vulqarizmlər, tüfeyli sözlər və s. işlədilməməlidir. Bunlar nitqi korlayır, onun sahibi haqqında mənfii fikir formalaşdırır.
- 4) **Nitqin zənginliyi.** Bu, nitqdə işlənən dil vasitələrinin rəngarəngliyi, çoxşəkilli olması deməkdir. Natiqin söz ehtiyatı nə qədər bol olsa, Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarına nə qədər çox yiyələnsə, onun nitqi bir o qədər zəngin olar. Lüğət ehtiyatının kasıblığı səbəbindən eyni sözü yersiz təkrar etmək, standart cümlə formalarından istifadə, lazım olanı tapa bilmədiyindən kəkələmələr, yorucu fasilələr qarşı tərəfi (auditoriyamı) bezdirir.
- 5) **Nitqin sadəliyi.** Bu tələb nitqin primitivliyi kimi yox, onun qarşı tərəfə daha sadə formada çatdırılması ilə bağlıdır. Təbii ki, burada nitq situasiyası da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, eyni mövzu ilə bağlı müxtəlif səviyyəli adamlara məlumat vermək olar. Hər bir natiq fikrini qarşı tərəfin anlaya biləcəyi səviyyədə ifadə etməlidir.
- 6) **Nitqin təbiiyyəti.** Nitq (xüsusilə şifahi nitq) təbii, canlı olmalıdır. Kitab tələffüzü, "sığallanmış" cümlələr, quru, cansız, təmtəraqlı sözlər nitqi yorucu edir.
- 7) **Nitqin orijinallığı, özünəməxsusluğu.** Hamımız Azərbaycan dilində danışsaq da, hər kəsin özünə aid nitq xüsusiyyətləri var. Bu ən çox tələffüz çətinliklərində, fərdi söz ehtiyatında, cümlə qurmaq bacarığında özünü göstərir. Ancaq özünəməxsusluq ədəbi dilin normalarından kənara çıxmağa əsas vermir.
- 8) **Nitqin münasibliyi.** "Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir" (N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Göstərilən əsər, səh. 59). Bu tələbdən müəllim də özü üçün nəticə çıxarmalıdır. İstənilən mövzunu tədris edərkən, aydınlaşdırarkən dərslər dediyi sinfin səviyyəsini nəzərə almalı, nitqini onların səviyyəsinə uyğunlaşdırmalıdır.
- 9) **Nitqin rabitəliliyi.** Nitqin rabitəli qurulması üçün ilk növbədə haqqında məlumat veriləcək mövzu mənimənilməlidir. Sonra bu mövzunu qarşı tərəfə hansı ardıcılıqla çatdırmaq barədə düşünmək gərəkdir: fikrin ifadəsinə hardan, nədən başlanılacaq, sonra fikir necə davam etdiriləcək, ayrı-ayrı detallar, əlamət və xüsusiyyətlər bir-biri ilə necə əlaqələndiriləcək və nəhayət, mövzuya necə yekun vurulacaq – bütün bunlar haqqında düşünmədən nitqi rabitəli etmək olmaz. Rabitəsiz nitq isə dinləyici (oxucu) üçün anlaşılmaq olmur. Nitq mədəniyyətinin bu tələbləri haqqında şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə məlumat verdikdən sonra müəllim əlavə edir ki, bunların içində nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi nitq mədəniyyətinin əsas şərtləridir. Əslində yuxarıda göstərilən tələblərin bir çoxu bu üç əsas şərt daxilində öz əksini tapır. (Sonrakı dərslərdə müəllim nitq mədəniyyətinin bu üç əsas şərti üzərində ayrıca dayanır).

LİRİK ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ YOLLARI

Soltan HÜSEYNOĞLU,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Bədii əsərlərin yeni texnologiyaların – fəal/interaktiv təlimin tətbiqu əsasında öyrədilməsi bu gün müəllimləri, eləcə də metodist alimləri ciddi düşündürür. Bu istiqamətdə çox iş görülməlidir. Başlıcası isə, hazırlanmış metodik tövsiyələrin eksperimentlə yoxlanması, alınmış nəticələrin təhlil edilməsi yalnız bundan sonra ümumun müzakirəsinə və istifadəsinə verilməsi vəzifəsi həyata keçirilməlidir. Oxuculara təqdim olunan bu məqalə lirik şeirlərin öyrədilməsi ilə əlaqədar aparılmış uzunmüddətli eksperimentin nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Məqalədə eksperimentin ən mühüm məqamları (oxucuların işini asanlaşdırmaq üçün dərslin təsviri icmal şəklində verilmişdir) əhatə edilmişdir.

Mövzu: S. Vurğunun «Ceyran» qoşmasının təhlili və ifadəli oxusu.

- Məqsəd:** — şeirin ideyası və bədii xüsusiyyətləri barədə qazanılmış biliklərin dərinləşdirilməsi və tamamlanması;
- şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsinin zənginləşdirilməsi;
 - şagirdlərin vətənpərvərlik və təəssübkeşlik hisslərinin dərinləşdirilməsi;
 - əməkdaşlıq, birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
 - həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq bacarığını formalaşdırmaq;
 - məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müəllimin izahı, müsahibə, tədqiqat, ifadəli oxu.

- Təchizat:** — Ədəbiyyat. V sinif üçün dərslik (müəlliflər: S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənlı). B., 2006, səh. 227—229.
- iş vərəqləri;
 - bədii söz ustasının ifasında «Ceyran» qoşmasının lent yazısı.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Artıq «Ceyran» qoşması ilə bağlı xeyli məlumatınız var. Keçən dərs – şeirin məzmununu öyrənərkən şairin bu əsəri yazmasının səbəbi üzərində də düşündünüz. Öyrəndiklərinizə əsaslanaraq belə bir suala cavab verməyə çalışın: Bu şeiri yazmaqda S. Vurğunun niyyəti nə olmuşdur?

Şagirdlərə öz mövqelərini sərbəst açıqlamaq üçün imkan yaradırəm. Onları tədrisən tədqiqat sualının müəyyənləşdirilməsinə cəlb edirəm. Şagirdlərin fəal iştirakı ilə aşağıdakı tədqiqat sualı (lövhədə yazılır) formalaşdırılır.

Tədqiqat sualı:

Şeirin ideyası nədir və bunu ifadə etmək üçün müəllif bədii vasitələrdən necə istifadə etmişdir?

Sualın cavabı ilə bağlı şagirdlərin fərziyyələri (bir-birini təkrar edənlər də az olmur) dinlənilir. Səciyyəvi olanlar lövhədə yazılır.

Sinfə müraciət edirəm:

Gördüyünüz kimi, fikirləriniz bir-birindən fərqlənir, onların hansının həqiqət olduğunu, yaxud həqiqətə yaxın olduğunu qəti söyləməkdə, hökm verməkdə çətinlik çəkirsiniz. Bunun üçün araşdırma aparmalısınız.

Tədqiqatın aparılması.

Sınıfdəki şagirdləri dörd qrupa bölürəm. Onların hər biri iş vərəqi alır. Sonra tapşırığın icrası üçün ayrılan vaxtı elan edirəm. Şagirdlər müstəqil işləyirlər, hər qrupun və qrupların hər bir üzvünün fəaliyyətini diqqətlə müşahidə edirəm. Müəyyən məqamlarda — ehtiyac yarananda şagirdlərə istiqamətləndirici suallarla kömək edirəm.

İşin icrasına ayrılan vaxt başa çatdıqdan sonra dərslin növbəti mərhələsinə keçilir.

Qazanılmış biliklərin mübadiləsi.

Qruplar öz işlərinin nəticələrini bir-bir şərh edirlər. Çıxış edənlərə digər qrupların üzvləri suallar verir, cavabla razılaşmadıqda əlavələr edir, öz mövqelərini əsaslandırmağa çalışırlar. Dərslin bu mərhələsinə, eləcə də sonrakı mərhələni («Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması») olduğu kimi təsvir etmək, canlandırmaq imkan xaricindədir. Buna görə də bəzi məqamları nəzərə çarpdırmaq kifayətlənirik.

Birinci qrupun nümayəndəsi (lideri) digər qrupları apardıqları tədqiqatın (tapşırıqları: «Şeiri, şərti olaraq, neçə hissəyə bölməyin mümkün olduğunu müəyyənləşdirin. Hansı hissədəki fikri əsərin ideyası kimi qəbul etmək olar?») nəticələri ilə tanış edir. Onun təqdimatının əsasında aşağıdakı fikirlər dayanır:

— şeiri, şərti olaraq, iki hissəyə bölmək mümkündür;

– şeirin ilk beş bəndini birinci, son iki bəndini ikinci hissə saymaq olar;

– birinci hissədə ceyranın gözəlliyindən danışılır;

– ikinci hissədə ceyranın taleyindən narahat olan şairin ovçunun timsalında insanları mərhəmətli olmağa çağırışı əksini tapıb;

– şeirdə ceyranın tərif mühüm yer tutur, əsərdə ən çox bundan danışılır, elə buna görə də «əsərin ideyası ceyranın gözəlliyini tərif etməkdir» fikri doğru sayılmalıdır;

– şair öz niyyətini çatdırmaq üçün maraqlı bənzətmələrdən istifadə etmişdir⁶...

Digər qrupların üzvləri suallar verirlər⁷:

1. Nə üçün şeiri, şərti olaraq, üç yox, iki hissəyə bölürsünüz? Axı şeirdə şairin Muğan çölündə ceyranla «görüşü», təbiətin sərt üzü ilə qarşılaşan ceyranların vəziyyəti də əks olunub?

2. Bu əsərdə şairin bir neçə niyyəti ola bilməz? Yəni əsərin ideyasından yox, ondakı ideyalardan danışmaq mümkün deyil?

3. Ceyranın gözəlliyi yalnız bənzətmələrlə ifadə olunub? Təqdimatları dinlənilən qrupun üzvləri (yalnız lideri yox) suallara cavab verirlər. Eksperimentin gedişində dəfələrlə müşahidə etdiyim və yuxarıda xatırladığım maraqlı faktın üzərinə bir də qayıdıram; dərslərin istər bu mərhələsində, istərsə də sonrakı mərhələsində eyni qrupun üzvlərindən biri, yaxud ikisi fərqli mövqə nümayiş etdirir. Onlar elə təqdimat prosesində nüməyəndələrinin (liderlərinin) dedikləri ilə (deməli, qrupun digər üzvləri ilə) müəyyən məsələlərdə (bəzən də bütövlükdə nəticə ilə) razılaşmadıqlarını bildirirlər. Belə şagirdlərə öz fikirlərini ifadə etmək üçün imkan yaradıram. Bu, mübahisənin (və həm də deyilən fikirlərin) dərinləşməsinə, dərslərin daha canlı, maraqlı keçməsinə az təsir göstərmir...

Sonra ikinci qrupun (tapşırığı: «Əsərin ideyası ceyranın nadir gözəlliyinə diqqət cəlb etməkdir» fikrini doğru saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın. Şair ceyranın gözəlliyi barədə təsəvvür yarada bilmişdirmi? Bilmişdirsə, buna necə nail olmuşdur?»), ardınca üçüncü qrupun (tapşırığı: «Şeirin ideyası insanları ceyrana amansız münasibətdən çəkindirməkdir» fikrini qəbul etmək mümkündürmü? Mövqeyinizi əsaslandırın. Şair müdafiəyə ehtiyacı olan ceyranın vəziyyətini təsirli çatdırmaq üçün hansı bədii vasitələrdən istifadə etmişdir?»), daha sonra isə sonuncu — dördüncü qrupun (tapşırığı: «Əsərin ideyası ceyranın nadir gözəlliyinə məhəbbət hissi oymaq və ona amansız münasibətdən insanları çəkindirməkdir» fikrinə əsaslandırılmış münasibət bildirin. Şair ceyranın nadir gözəlliyini və onun müdafiəsiz vəziyyətini təsirli çatdırmaq üçün bədii vasitələrdən necə istifadə etmişdir?) təqdimatı dinlənilir. Bütün qrupların təqdimatı sual-cavabla müsayiət olunur. Dərslərin növbəti

⁶ Təqdimatda şeirdən seçilmiş misallar göstərilir.

⁷ Burada sualların bir qismi təqdim olunur.

mərhələsi qazanılmış biliklərin sistemləşdirilməsində və formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Bu mərhələnin müəllimdən böyük məsuliyyət tələb etməsi və mürəkkəbliyi barədə yuxarıda danışılmışdır. Onu səciyyələndirən cəhətlərdən biri də qrupların işinin müqayisə edilməsi, hansının (eləcə də hansılarının) daha səmərəli fəaliyyət göstərdiyinin müəyyənləşdirilməsidir.

Müzakirə prosesinin səmərəli keçməsi, artıq qeyd olunduğu kimi, müəllimin çevikliyindən, vəziyyəti dərhal qiymətləndirib çıxış yolu tapmasından, istifadə etdiyi sualların sanbalından da çox asılıdır. Bu dərslərdə müzakirəni istiqamətləndirmək üçün istifadə etdiyim sualların bir qismini oxucuların nəzərinə çatdırıram:

1. Ceyranın şairin diqqətini cəlb etməsinin səbəbini necə izah edərsiniz?

2. «Şeirdə ceyranla təbiət sıx əlaqədə verilmişdir» — fikrini necə aydınlaşdırarsınız?

3. «Əsərin ideyası təkcə ceyranın gözəlliyini ifadə etmək deyil, həm də tükənmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalan bu nadir heyvana mərhəmət hissi oymaqdır» fikrinə nə əlavə edərsiniz?

4. Dilimizin zəngin imkanlarından şeirdə necə istifadə olunmuşdur?

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Müzakirə başa çatdıqdan sonra qrup işlərinin nəticələri ümumiləşdirilir. Mövzunu mükəmməl mənimsəyən şagirdlər mənim yekun sözlümə ehtiyac duymur və verdiyim istiqamətə əsaslanaraq nəticə çıxarırlar: Xalq şairi S.Vurğun «Ceyran» qoşmasında vətəninə sevmə hər bir insanın ürəyindən keçənləri əks etdirmişdir. Azərbaycan təbiətinin bəzəyi, yaraşığı olan ceyranın gözəlliyi çoxları kimi, şairi də heyran etmiş, onun qəlbində sevinc, fərəh, məhəbbət hissi coşub-daşmışdır. Şair vətənimizin bənzərsiz təbiəti ilə bu nadir gözəlin — «çöllər qızının» bir-birini tamamladığını görmüş və insanların diqqətini buna cəlb etmişdir.

Çiyində ov tüfəngi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini qarış-qarış gəzən şair təbiətə, quşlar və heyvanlar aləminə vurulan sağalmaz yaraları da görürdü. Bu, həssas şairi sarsıdırdı. «Ceyran» qoşmasının yaranmasının bir səbəbi də elə bu idi. Şair insanların diqqətini təbiətimizin, onun yaraşığı olan nadir quşlarının, heyvanlarının qorunmasına cəlb edirdi...

...Təbiətə amansız münasibət bu gün də davam edir. Meşələrin qırılması, çayların, göllərin quruması, onların qayğısına qalınmaması, nadir quşların, heyvanların məhv edilməsi vətəninə dərin məhəbbətlə sevmə insanları həyəcanlandırır...

Qiymətləndirmə.

Bu qaydada apardığım dərsdə şagirdləri həm fərdi, həm də qrup işini qiymətləndirirəm. Fərdi qiymətləndirmədə şagirdin fəallığını, mühüm məsələlər qaldırmasını, suallara əhatəli, inandırıcı cavab verməsini əsas götürürəm. Qrup işinin qiymətləndirilməsini isə aşağıdakı meyar cədvəli əsasında həyata keçirirəm.

Qruplar	Tapşırığın kəsirsiz icrası və keyfiyyəti	Diqqətli dinləmə və intizamlılıq	Birgə işləmək bacarığı	Əlavələr			Cəmi
				Sual lar	Cavab lar	Əlavə lar	
I qrup							
II qrup							
III qrup							
IV qrup							

Hər meyar üzrə nəticə qrafada qoyulan «+» və ya «-» işarəsi ilə göstərilir. Bu işarələr sonda hesablanaraq – cəmlənərək sonuncu sütunda əks olunur.

Hər meyar üzrə nəticə qrafada qoyulan «+» və ya «-» işarəsi ilə göstərilir. Bu işarələr sonda hesablanaraq – cəmlənərək sonuncu sütunda əks olunur.

Dərsin sonunda şeirin ifadəli oxusuna hazırlıq işinin təməli qoyulur. Şeirin birinci bəndi lövhədə yazılır. Bir şagird sinfin fəal iştirakı ilə həmin bənddə məntiqi fasilələrin yerini, məntiqi vurğulu sözləri, ayrı-ayrı misraların oxusunda səsin aldığı çalarları müəyyənləşdirir. Sonra həmin bəndin oxusu üçün ifaçılıq vəzifəsi («Ceyranın iti qaçışı, sürü halında yaşaması, gözəlliyi bərdə təsəvvür yaratmaq») aydınlaşdırılır. Bir neçə şagirdin ifası dinlənildikdən sonra şeirin lent yazısındakı birinci bənd (M.Sadiqovanın ifasında) dinlənilir. Şagirdlər öz ifaları ilə bədii söz ustasının ifasını müqayisə edirlər.

Müəllim üçün məlumat

Bütün bu işlər tədris ilinin əvvəlindən yeni texnologiyaların tətbiq edildiyi eksperimental sinifdə aparılır. Deməli, bu sinfin şagirdləri xeyli təcrübə qazanmışlar. Bu, sinfin daha çevik işləməsinə səbəb olur, vaxt itkisinə yol vermir. Təsvir olunan nümunəni olduğu kimi tətbiq etməyə çalışan müəllimlərin ilk mərhələlərdə vaxt qıtlığı ilə üzləşəcəyi təbiidir. Məhz buna görə də dərs nümunələrindəki bəzi məqamları ilk mərhələlərdə ixtisar etmək, yaxud yığcam formaya salmaq məqsədəuyğundur.

Yaradıcı tətbiq etmə:

Ev tapşırığı:

1. Dərslərdəki «Şeirin ifadəli oxusuna hazırlaşın» mətnini əsas götürməklə «Ceyran» qoşmasının 3 bəndinin ifadəli oxusuna hazırlaşmaq.

2. «Doğma təbiətimizin, onun nemətlərinin qorunmasında biz necə iştirak edə bilərik» mövzusunda yığcam inşa yazmaq.

QABAQCIL TƏCRÜBƏ VƏ ŞAGİRD İSTEDADININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Şövkət ASLANOVA,

Bakı şəhərindəki 285 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Qabiliyyətli, istedadlı şəxslər cəmiyyətin aparıcı qüvvələridir. İstedadların üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi isə məktəbin, o cümlədən müəllimin üzərinə düşür.

Mən şagird istedadını üzə çıxarmaq və inkişaf etdirmək üçün işi iki istiqamətdə aparıram: 1. Dərs prosesində; 2. Sınıfdanxaric iş zamanı.

İstedad, ilk növbədə, fəaliyyət prosesində təşəkkül tapır. Təlim prosesi nə qədər məqsədəuyğun qurulsun, şagirdin istedadı da bir o qədər tez üzə çıxır.

Mən təcrübəmdə şagirdlərə həssaslıqla fərdi yanaşmağa, qayğıkeş, təmkinli olmağa, hər bir şagirdin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onun sirli, qəribə qəlb dünyasına daxil olmağa, qabiliyyətini düzgün müəyyənləşdirməyə, inkişafına düzgün istiqamət verməyə çalışıram.

Həm Azərbaycan dili, həm də ədəbiyyat dərslərində bu işin optimal yolları müxtəlifdir. Müəllim şəxsiyyətinin tərbiyənin mühüm faktoru olduğunu bildiyimdən həmişə şəxsi nümunə olmağa üstünlük verirəm. Məncə, şagirdin bacarığının, istedadının vaxtında müəyyənləşdirilib, düzgün istiqamətləndirilməsində bu, önəmli işdir.

Bir neçə il bundan əvvəl dərs dediyim siniflərin birində öz sakitliyi, nisbətən zəifliyi ilə fərqlənən bir oğlanın Ə. Məmmədovun "Buz heykəl" əsərinə çəkdiyi illüstrasiyanın məni də, şagirdləri də heyrləndirdiyi yadımdadır. Qabiliyyətli olduğunu bildirdəndən sonra dərs oxumağına da marağı artdı, uşaqlarla ünsiyyəti də yaxşılaşdı. Sonralar ədəbiyyatdan keçdiyimiz mövzulara aid şəkillər çəkirdi. Valideyni ilə danışmış övladının gözəl rəssam ola biləcəyinə onu inandırdım, elə də oldu.

Əlbəttə, fəal təlim xüsusi istedadların aşkarlanmasında, onların yaradıcılıq potensialının inkişafında əvəzənilməzdir. İnteraktiv təlim metodlarından (əqli hücum, BiBö, Klaster, diskussiya, debat və s.) yerli-yerində istifadə edirəm ki, nəticə effektiv olsun. Ən başlıcası şagirdlərdə marağ yaradırəm. Onlar əsərlərdən öyrəndiklərini, təbiətdə, cəmiyyətdə baş verən hadisələri qavrayarkən onları təhlil edir, qiymətləndirir, münasibət bildirirlər. Marağ nə qədər dərin olarsa, şagirdlərdə öyrənmək stimulu, arzuya çatmağa inam o qədər güclənər.

Ədəbiyyat dərslərində qruplarla iş zamanı belə şagirdləri qrup liderləri təyin edirəm. Əsas iş – məlumatları axtarıb tapmaq, paylaşdırmaq, qrupda hamının hazırlığını yoxlamaq onların üzərinə düşür. Bacarıqlı şagird ədəbi-

bədii nümunələri onların məzmunundan irəli gələn mənə çalarlarına uyğun ifadəli oxuyur, məni bədii – emosional cəhətdən qüvvətləndirən sözlərin mahiyyətini izah edir, müxtəlif janrlarda yazılmış mətnlər üzərində sərbəst müzakirəsi zamanı başqalarının fikrinə səbrli, obyektiv və ədalətli münasibət göstərməklə yanaşı, öz mülahizələrini müdafiə etməyi və əsaslandırmağı, ümumiləşdirməyi, ayrı – ayrı ünsiyyət məqamlarında öz fikrini aydın, ardıcıl, məqsədyönlü ifadə etməyi bacarır.

V sinifdən etibarən ədəbiyyat dərslərində əsərlərin ideyası üzərində işə xüsusi diqqət yetirirəm. Hər mövzunun məzmunu mənimsədildikdən sonra "Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin" adı altında verilmiş suallara şagirdlərin məntiqli cavabları daha maraqlı olur. Məsələn, "Buz heykəl" hekayəsinin təhlili zamanı bir şagirdin dediklərindən: "Hekayədə övladı üçün canından hər şeyə hazır olan, körpəsini donmaqdan qorumaq üçün həyatını qurban verən, balasını əlindən almaq istəyən bütün bədheybət qüvvələrə üsyan edən müqəddəs bir ana obrazı var. Məhəbbəti böyük olan Ana! Elə bu övlad məhəbbəti gənc ananı buzdan yaranmış heykələ çevirir..."

Əsəri oxuduqdan sonra mən bütün anaların simasında öz anamı daha çox sevdim, onun varlığına daha çox bağlandım".

XI sinifdə R.Rzanın "Qızılgül olmayaydı" poemasının tədrisində əvvəldən aparılmış hazırlığa görə fəal şagirdlərin cavabları maraqlı, əhatəli, obrazlı və təsirli oldu. Nümunələr:

1-ci şagird: "Qızılgül olmayaydı" poemasında bilirsiniz kimdən danışılır? Gəlimli- gedimli, son ucu ölümlü dünyada həyat sınağına çəkilən və Tanrıdan qismətinə nakamlıq düşən bir şair barəsində. Cəmi on il poetik fəaliyyətlə, yazıb – yaratmaqla məşğul olan bu şair qələmindən çıxan lirik şeirləri və poemaları ilə Azərbaycan ədəbiyyatında silinməz iz buraxmış Mikayıl Müşfiqdir".

2-ci şagird: " Poema repressiya qurbanı Mikayıl Müşfiqə həsr olunmuşdur. Əsərdə 1937- ci il faciələrində minlərlə görkəmli ziyalımızın taleyinin Markaryanlar, Topuridzələr tərəfindən həll olunması milli faciə sayılır. Poema Mikayıl Müşfiqin 60 illik yubileyi münasibəti ilə yazılmışdır. Əsərdə Cavarlı, Seyid Hüseyn, Əhməd Cavad, Hüseyn Cavid kimi ədəblərin də repressiyaya məruz qalmasından söhbət açılır. Poema belə tamamlanır:

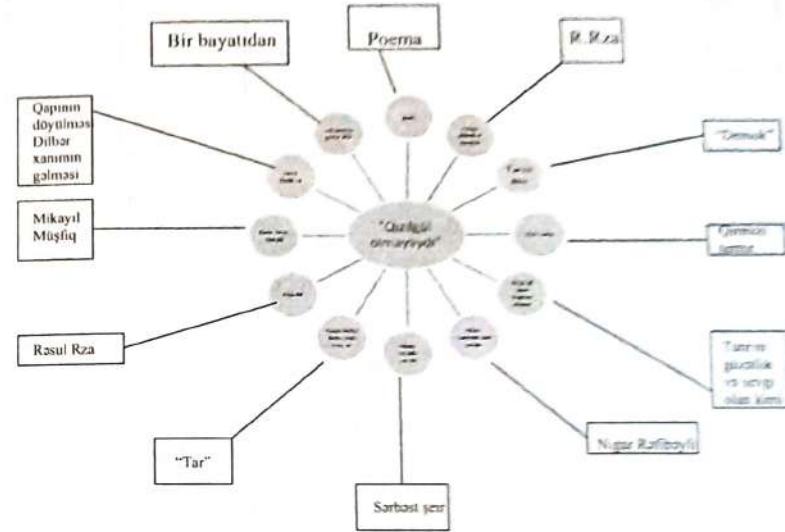
Elin igid gəlini
Qızılgül olmayaydı,
Sarılb solmayaydı"...

3-cü şagird: "Qızılgül olmayaydı" poeması mənə bir el deyimini də çatırladır:

Gözəldir vətənimiz,
Durmadı yatanımız.
Qolları bağlı getdi
Dili söz tutanımız.

Bu əsəri daha dərindən mənimsədikdən, Müşfiqin həyat və yaradıcılığı barədə əlavə məlumatlar da öyrəndikdən sonra qəlbimdən bu fikirlər keçir: "Kaş Müşfiq həyatı itirmək qorxusunu hiss edib əsərlərində ("Əbədiyyət nəğməsi", "Duyğu yarpaqları" və s.) qəmli notlar çalmayırdı. Kaş repressiya qurbanları siyahısında Müşfiqin adı olmayaydı. Kaş Müşfiq haqqında ölüm hökmü çıxarılmayırdı və tezliklə yerinə yetirilməyirdi. Yox, yox, kaş həmin əsəfə- repressiya olmayaydı..."

Şagirdlərin cavablarından nümunələri artırmaq da olar. Bəzi şagirdlərin, lazım gələrsə, Klaster cədvəli tərtib etmələrini təşkil edirəm.

ƏQLİ HÜCUM

Nö	Rəsul Rza	Düzgün	Yanlış
1.	Novator şair idi	+	-
2.	"Qızılgül olmayaydı" poeması əruz vəznində yazılmışdır	-	+
3.	Yaradıcılığa lirik şeirlə başlamışdır	+	-
4.	Yazıçılar İttifaqının sədri olmuşdur	+	-
5.	N. Gəncəvinin " Leyli və Məcnun" poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir	-	+

6.	"Qızılgül olmayadı" poeması sovet dövrünün acı xatirələrini əks etdirir	-	+
7.	"Çinar" şeiri sərbəst şeir formasıdır	-	+
8.	Şeir və poemalarının bir qismi beynəlxalq mövzudadır	-	+
9.	Gənclik illərində teatr sənəti ilə yaxından maraqlanırdı	+	-
10.	Sərbəst formada bir sıra şeir və poemalar yazmışdır	+	-
11.	Poemada 37-ci il repressiyası milli faciə kimi təqdim olunur	+	-
12.	Yaradıcılığı yalnız lirik və epik əsərlərdən ibarətdir	-	+
13.	"Çinar" şeiri şairin xalq ruhuna, mənəviyyatına bağlılığına işarədir	+	-
14.	Yaradıcılığında anaya, torpağa, Azərbaycana və s. aid şeirləri var	+	-

Xüsusi istedadla malik uşaqların yaradıcılıq potensialının inkişaf etdirilməsində müxtəlif mövzularda diskussiyaya, debata xüsusi yer verirəm. "Qızılgül olmayadı" poeması ilə əlaqədar "Repressiya barədə nə bilirəm", "R. Rza Müşfiqi günahkar sayırmı?", "R. Rza özünü bağışlamamaqda haqlıdır mı?" və s. mövzularda diskussiya yaranır. Dəyirmi masa arxasında bu, daha effektiv olur, çünki hamı bir – birinin üzünü görür, işgüzar səs – küy şəraitində bir – birinin fikrinə münasibət bildirir, öz fikirlərini əsaslandırmağı öyrənirlər.

Diskussiya istedadlı uşaqların idrak marağını stimullaşdırır, müsahibini axıradək dinləmək, tolerantlıq vərdişləri, xarakteri, davranışı və ünsiyyət mədəniyyəti tərbiyə edir, demokratik mühit yaradır.

Debatların rolu da bu işdə inkaredilməzdir. Məsələn, hamını narahat edən mövzu əsasında debat qurulur: "Qəbələdə keçirilən Beynəlxalq musiqi festivalına Ermənistan musiqiçiləri gəlməlidir, ya yox?". Problem ətrafında cavablar üzrə qruplaşma əmələ gəlir: istəyənlər və istəməyənlər. Qruplararası dialoq, mübahisə, müzakirə başlanır. Adi diskussiyada opponetlər bir – birilərini inandırmağa çalışırlarsa, debatda üçüncü neytral tərəf inandırılmalıdır. Üçüncü tərəf xüsusi olaraq istedadlı uşaqlardan ibarət olur. Neytral tərəf hər bir qrupun mövqeyini qiymətləndirərək ədalətli, obyektiv tövsiyə çıxarır və nəyə görə bu qərara gəldiyini elan edir.

Debata qoşulan qruplar öz mövqələrini müdafiə etmək üçün əvvəlcədən güclü arqumentlər müəyyənləşdirir, sorğu kitablarından, mətbuatdan, televiziya verilişlərindən faktlar hazırlayırlar.

Düzgün təşkil olunmuş debat zamanı istedadlı uşaqlar daha müstəqil və al olurlar; həqiqət aşkarlanır, onların tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirilir, iqtisadçılıq fəaliyyətləri tənzimlənir.

İşin digər bir üsuluna inşa yazılardan başlayıram. Şəkil üzrə, təsviri, mühakimə xarakterli inşa yazılar yaradıcı şagirdin daxili aləmini üzə çıxarır. Lövhdə könül açan, qəlb oxşayan gözəl mənzərə şəkli, yaxud ana – övlad sevgisinə, vətənpərvərliyə aid şəkillər asıb, şagirdlərə həmin mövzularda fikirlərini şeir və hekayə kimi ifadə etmələrini tapşırıram. Təbii ki, şeirin texnologiyasını öyrədir, hekayələrə düzəlişlər edir, lazım olarsa, mətbuatda dərc etdirməyi tövsiyə edirəm.

İstedadın üzə çıxması şagirdin özünüdərkindən başlayır. Bu işdə qarşılıqlı fəaliyyətin – müzakirələrin, yazılı cavabların, kompüter tədqiqatlarının rolu əvəzsizdir. Nisbətən zəif şagirdlərə hazır testlər, işçi vərəqləri, qiymətləndirmə vərəqləri payladığım halda, bunları fəal şagirdlərin özlərinə hazırladı və öz aralarında bölüşdürürəm ki, nəticədə rəqabət güclənir.

Dərs prosesində şagirdin hansı qabiliyyətə malik olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra sinifdənxaric, məktəbdənkənar tədbirlərə cəlb edirəm. Bu tədbirlərin əsasını ədəbiyyat, dram dərnəyi və müxtəlif yarışlar, müsabiqələr təşkil edir. Belə şagirdlər məktəb, rayon, şəhər olimpiadalarında fəal iştirak edir, inşa müsabiqələrində, poçtla "Açıq məktublaşma" işlərində, yazıçı və şairlərin yubiley tədbirlərində, bayramlarda, el şənliklərində, keçirilən ədəbi- bədii gecələrdə öz istedadlarını nümayiş etdirirlər.

Şagird şəxsiyyətdir. Bu şəxsiyyətdə özünəinam yaratmaq lazımdır ki, gələcəkdə cəmiyyətin önündə gedə bilsin. Aparıcılıq qabiliyyəti, şeir yazmaq və ifa etmək, ssenari tərtib etmək, istedadlı, mahir bir aktyor kimi rol oynamaq bacarığı olan şagird pis ola bilməz.

Məhz Azərbaycançılıq məfkurəsinin dərk olunmasına yönəldilən istedadların sorağında olmalıyıq. Bu günün şagirdləri gələcəkdə ölkəmizin idarəçiliyində, dövlətçiliyində, müstəqilliyin qorunub saxlanılmasında bilavasitə iştirakçı olanlardır.

Möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev istedadlı gənc nəsə böyük ümid bəsləyir: "Dünyada uğur qazanmış, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə baxsaq, görürük ki, o inkişafın, tərəqqinin əsas səbəbləri təbii ehtiyatlar deyil, yaxud da hansısa başqa iqtisadi nailiyyətlər deyildir. Məhz bilik, məhz savad, yeni texnologiyalar – bunlar ölkəyə uğur, rifah gətirir, inkişaf, müasirlik gətirir".

Ölkə başçısının sərəncamı ilə "2007- 2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq olunmuşdur. Gənclərimizin ölkə üçün zəruri ixtisaslar üzrə xaricdə təhsil alması layihələrinin əhatə dairəsi daha da genişlənir. Bu, müəllimlərin xüsusi istedadla malik uşaqların (gənclərin) potensial imkanlarını üzə çıxarmaq işində daha da məsuliyyətli olmalarını zəruri edir.

“SƏNƏ “ASLANIM” DEYƏN...” HEKAYƏSİNİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEKNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ

Emilya NƏBİYEVA,
Bakı şəhərindəki 42 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Yeni texnologiyalardan sayılan fəal/interaktiv təlimlə bağlı artıq xeyli yazı çap edilmiş, dərs nümunələrini əks etdirən məqalələr nəşr olunmuşdur. Mübahisə doğuran, aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulan mətləblər hələ çoxdur. Buraya termin dolayılığını da əlavə etmək lazımdır. Deməli, yeni texnologiyaların mahiyyətinin aydınlaşdırılması, tətbiqi yollarının müəyyənləşdirilməsi istiqamətində hələ çox iş görülməlidir. Etiraf edilməlidir ki, görülmüş işlər də az deyildir. Həmin işlərlə mükəmməl tanışlığım, ixtisasartırma kurslarında mənimsədiklərim iş təcrübəmdə fəal/interaktiv təlimə müraciət etməyimə səbəb olmuşdur. Bu, sinfimə yeni ovqat gətirmişdir; şagirdlərim fəallıq, müstəqillik tələb edən yeni iş formalarını böyük maraq göstərmişlər. Bu dərslərə hazırlıq böyük zəhmət, xeyli vaxt tələb etsə də, onların vaxtaşırı tətbiqinə səy göstərirəm. Yeni texnologiyaların və ümumiyyətlə hər bir yeniliyin tətbiqi fikir mübadiləsi və qazanılmış təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir. Elə bu niyyətlə nəsr əsərlərinin tədrisinə həsr olunmuş dərslərimdən birinin səciyyəvi məqamlarını həmkarlarımla diqqətinə çatdırıram.

Mövzu: İ.Şıxlının “Sənə “aslanım” deyən...” hekayəsinin məzmunu üzərində iş.

- Məqsəd:** – hekayənin məzmununun öyrənilməsi;
– başqasının kölgəsində şöhrət qazanmağın və lovğalığın insanı alçatması barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
– sadəliyin və təvazökarlığın insanın ləyaqətini ucaltması barədəki təsəvvürün zənginləşdirilməsi;
– məntiqi təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.

İş forması: fərdi iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod, priyom

və iş növləri: müsahibə, söz assosiasiyaları, fasilələrlə oxu.

- Təchizat:** – Ədəbiyyat. VI sinif üçün dərslik (müəlliflər: B.Həsənlı, Ə.Quliyev, S.Hüseynoğlu). B., 2006, səh. 146-151;
– hekayənin məzmununa uyğun şəkillər;
– Atalar sözləri toplanmış kitablar.

Ənənəvi təlimdə olduğu kimi, dərsi sinfin təşkili ilə başlayıram. Bu mərhələdə çalışıram ki, şagirdlərdə gümrəh, şən əhval-ruhiyyə və görülməli işlərə maraq oyadım. Yalnız bundan sonra keçmiş mövzunun (İ.Behrənginin “Balaca Qara Balıq” hekayəsinin təhlili) soruşulmasına keçirəm. Başlıca

diqqəti dərslərdəki “Oxuyun. Fikirləşin. Cavab verin” mətnində əksini tapmış sualların aydınlaşdırılmasına yönəldirəm. Hekayənin təhlilinin həmin sualların əsasında şagirdlər tərəfindən müstəqil həyata keçirilməsinə səy göstərirəm.

Yeni mövzuya (“İ.Şıxlının “Sənə “aslanım” deyən...” hekayəsinin məzmunu üzərində iş”) ayrılan saat az olduğu üçün vaxta qənaət etmək məqsədi ilə müəllifin həyatı haqqında məlumatı özüm şərh edirəm. Yazıcının şəxsiyyətinə və yaradıcılığına maraq oyatmağa çalışır, dərslərdə onun haqqında verilmiş məlumatı əsaslanıram. Bütün bunlardan sonra dərsin yeni mərhələsinə keçirəm.

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu.

Sinfə müraciət edirəm:

Lövhədə yazdığım sözlə uyğun sözlər fikirləşin və yadıma düşənləri lövhədə qeyd edin.

Sonra lövhədə “lovğalılıq” sözünü yazıram. Bir neçə saniyədən sonra şagirdlərdən biri lövhədə “şöhrətpərəstlik” sözünü qeyd edir. İkinci şagird “yekəxanalıq”, üçüncüsü “özündən razı olmaq” kəlmələrini yazır. Şagirdlərdən bəziləri fikirlərini şifahi şəkildə bildirirlər: “özünü bəyənmək”, “özünü hamıdan üstün tutmaq” və s.

Öz fikirlərini yazmaqda və söyləməkdə şagirdlərə sərbəstlik verir, onlara irad tutmur, müzakirə açmıram.

Yazılmış və deyilmiş sözlərdən dərsin məqsədləri ilə daha çox bağlı olanları seçib belə bir fikir (əslində, tədqiqat sualı) formalaşdırıram: “Lovğa adamlara başqalarının münasibəti necə olar?”

Şagirdlərə fikirlərini bildirmək imkanı yaradıram.

Fərqli fərziyyələr irəli sürülür. Onlardan səciyyəvi olanları, bir – birini təkrar etməyənləri lövhədə yazıram.

Sinfə müraciət edirəm:

Fərqli fikirlər söylədiniz. Bunlardan hansı, yaxud hansılar doğrudur? Bunun müəyyənləşdirilməsində “Sənə “aslanım” deyən...” hekayəsi yardımçınız olacaq. Hekayəni sizə məlum olan qaydada – fasilələrlə oxuyacaqsınız. Hekayəni üç hissəyə ayırmışam, əvvəlcə birinci hissəni oxuyacaqsınız. O, birinci cümlədən “Pəhləvan gedəndə də heç kəsi saymadı” cümləsinə qədər olan parçanı əhatə edir.

Şagirdlər həmin hissəni fərdi qaydada oxuyurlar. Onlar artıq bilirlər ki, hər hissənin oxusundan sonra fasilə ediləcək və oxunmuş parça ilə bağlı müsahibə aparılacaq. Elə buna görə də oxuda diqqətli olurlar.

Birinci hissənin oxusu (oxuya ayrılan vaxtı əvvəlcədən elan edirəm) dörd dəqiqədən də az vaxt aparır. Oxu başa çatdıqdan sonra birinci hissə ilə əlaqədar hazırladığım aşağıdakı suallar əsasında müsahibə aparıram:

1. Oxuduğunuz parçadakı “hüzuruna”, “şərtlə”, “məhəl qoymamaq” sözlərinin mənasını necə başa düşmüşünüz?
2. Diziaynalı pəhləvan şahın hüzuruna gələndə özünü necə apardı?
3. Onun davranışına məclisdəkilərin münasibəti necə oldu?
4. Şah sevimli pəhləvanı ilə nə barədə danışdı?

5. Şahın pəhləvanla söhbəti sizdə hansı hisslər oyatdı?
6. Şah pəhləvanı hara və nə məqsədlə göndərdi?
7. Sizcə, pəhləvanı nə gözləyir? Nə üçün belə düşünürsünüz?

Cəmi dörd-beş dəqiqə çəkən müsahibədən məlum olur ki, şagirdlər oxuduqları parçanın məzmununu hərtərəfli mənimsəmişlər. Cavablardan bu da məlum olur ki, şagirdlərdə obrazlara və təsvir olunanlara ilkin münasibət də yaranıb.

Bu mərhələdən sonra şagirdlər yenə fərdi qaydada ikinci hissəni ("Pəhləvan gedəndə də heç kəsi saymadı" cümləsindən "Birdən ayağının altında yer titrədi" cümləsinə qədər) oxuyurlar. Parçanın oxusuna ayrılan üç dəqiqə başa çatdıqdan sonra əsasda aşağıdakı suallar dayanan müsahibəyə beş dəqiqə vaxt ayırıram:

1. Oxuduğunuz parçadakı "intizarla", "təkəbbürlə" sözlərinin mənasını necə başa düşmüşsünüz?
2. Diziaynalı pəhləvan qəbiristanlıqda ilk dəfə kimlərlə qarşılaşdı?
3. Adları Rüstəm olan ölürlərlə pəhləvan necə rəftar etdi?
4. Qəbiristanlıqda pəhləvanın başından keçən fikirlər, onun davranışı sizdə hansı hisslər oyatdı?

Suallara şagirdlərin müstəqil cavab vermələrinə çalışır, məndən nümunələr gətirmələrinə say göstərirəm.

Bunun ardınca hekayənin sonuncu hissəsinin ("Birdən ayağının altında yer titrədi" cümləsindən sona kimi) fərdi qaydada oxusu həyata keçirilir. Oxuya altı dəqiqə vaxt ayrıldığını elan edirəm. Vaxt başa çatdıqdan sonra aşağıdakı suallar əsasında müsahibə aparıram:

1. Rüstəm Zalı pəhləvana yaxınlaşması hekayədə necə təsvir edilib?
2. Pəhləvan Rüstəm Zalla görüşəndə hansı hisslər keçirir?
3. Rüstəm Zal Diziaynalı pəhləvana öz gücünü necə göstərdi?
4. Rüstəm Zal Diziaynalı pəhləvana hansı həqiqəti başa çatdı?

Təxminən beş dəqiqə vaxt aparın bu müsahibədən sonra dərslərin növbəti mərhələsinə (buraya qədər aparılan işləri "tədqiqatın aparılması", "qazanılmış biliklərin mübadiləsi" mərhələlərinin məzmunu kimi qəbul etmək olar) keçirəm.

Qazanılmış biliklərin müzakirəsi və formalaşdırılması.

Bu mərhələdə aşağıdakı istiqamətləndirici suallardan istifadə edirəm:

1. Hekayə maraqlıdır mı? Fikrinizi əsaslandırın.
2. Ən çox xoşladığımız epizod hansıdır? Məhz həmin epizodu xoşladığının səbəbini izah edin.
3. Şahı Diziaynalı Pəhləvanla çox yumşaq rəftar etməkdə günahlandırmaq olarmı?
4. Diziaynalı pəhləvanın lovğa olmasının əsil səbəbi, sizcə, nədir?
5. Rüstəm Zalı danışıq, Diziaynalı pəhləvanla rəftarı sizdə hansı hisslər oyatdı? Fikrinizi əsaslandırın.

Bu mərhələdə şagirdlərin öz fikirlərini sərbəst bildirmələrinə imkan yaradırəm. Bu, maraqlı müzakirəyə, əksər hallarda, diskussiyaya səbəb olur.

Qazanılmış biliklərin aydın formaya düşməsi, bitkin şəkil alması məhz bu mərhələdə həyata keçirilir.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması.

Dərslərin bu mərhələsində şagirdlərin əsaslı nəticə çıxarmalarına nail olmaq üçün aşağıdakı yardımçı suallarla onların fəaliyyətinə istiqamət verirəm:

1. Başqasının kölgəsində şöhrət tapan adamın lovğalığı insanlarda hansı hisslər oyatır? Fikrinizi hekayədən nümunələr söyləməklə əsaslandırın.
2. Qabiliyyətli, bacarıqlı adamların sadə və təvazökar olması sizdə hansı hisslər oyatır? Fikrinizi əsaslandırarkən hekayədən nümunələr söyləyin.

Hekayənin məzmununu mükəmməl öyrənən, yardımçı sualların üzərində düşünən şagirdlər əsaslandırılmış nəticə çıxarmaqda ciddi çətinlik çəkmirlər: Başqasının kölgəsində yaşayıb şöhrət qazanan, yüngül yolla məşhurlaşan adamlar heç kimin qədrini, qiymətini bilməz. Belə adamlar kobud və lovğa olur. Onların lovğalığı lap dözülməz olur. İnsanlar bu cür adamlardan uzaq olmağa çalışır, onları sevmirlər.

Qiymətləndirmə.

Şagirdləri qiymətləndirməni həyata keçirməyə cəlb edirəm. Onların hər birinə aşağıdakı formada qiymətləndirmə vərəqi verirəm. Cədvəldə göstərilən tələbləri əsas götürən şagirdlər öz fəaliyyətlərinə uyğun olan rəqəmi (5 rəqəminə qədər zəif, həmin rəqəmdən sonrakılar isə güclü nəticəni əks etdirir) dairəyə alırlar.

Şagirdin adı və soyadı:	_____	Tarix:	_____
Mövzunun mənimsənilməsi.			
Çox zəif:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	tam mənimsəmişəm.	
Dərslərdə fəal olması (sual verməsi, suallara cavab verməsi, əlavələr etməsi).			
Fəal olmadım:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	çox fəal oldum.	
Dərslərdə diqətlərini dinləməsi.			
Zəif dinləmişəm:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	diqqətlə dinləmişəm.	
Dərslərin maraqlı keçməsi.			
Maraqsız oldu:	0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10	çox maraqlı oldu.	

Yaradıcı tətbiqetmə.

Ev tapşırığı:

1. Hekayədəki epizodlardan birini bədii nağıletmənin tələblərinə uyğun danışmağı öyrənmək.
2. "Tanıdığım lovğa adam", yaxud "Tanıdığım təvazökar adam" mövzusunda yıqcam inşa yazmaq.

Tapşırıqdakı bədii nağıletmə tələbi şagirdlərim üçün yeni deyil. Bu cür nağıletməyə onları beşinci sinifdən (həmin sinfin dərslərində "Məlikməmmədin nağılı" mövzusu ilə əlaqədar verilən tapşırıqda bu qəbildən nağıletmə üzrə maraqlı nümunə verilmişdir) alışıdır.

BƏDİİ ÜSLUBDA OBRAZLILIĞIN LEKSİK SƏVIYYƏDƏ TƏZAHÜRLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Şahla MİRZƏYEVA,
Bakı şəhərindəki 30 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Sırr deyil ki, bədii üslubda obrazlılığın leksik səviyyədə təzahürlərinin müəyyənləşdirilməsi şagirdlərin ən çox çətinlik çəkdiyi mövzulardan biridir. Bu dərslərin tədrisi hər bir müəllimdən yüksək biliklə yanaşı, metodik ustalığa da tələb edir. Hər şeydən əvvəl, onu demək istərdim ki, müəllim mövzu ilə bağlı öz biliyini nümayiş etdirməməlidir. Müəllimin bilikli olması heç kimdə, xüsusilə şagirddə şübhə doğura bilməz. Əsas məsələ mövzuya aid biliklərə şagirdlərin müstəqil yanaşmalarına və əldə etdikləri faktları təqdimat kimi vermələrinə şərait yaratmaqdır. Ola bilər ki, şagird öz təqdimatında yanlışlığa yol versin. O zaman biliklərin qazanılması yolunda bələdçi mövqeyində dayanan müəllim şagirdi düzgün istiqamətləndirməlidir. Burada biz ənənəvi üsuldən tam imtina da edə bilmərik. Akademik M.Mehdizadənin belə bir fikri var: "Müasir dərs ənənəvi dərslərin rəşional toxumlarını inkar etmir".

Bu mövzu ilə bağlı əvvəlki dərslərimi ənənəvi təlim əsasında qurmuşdum. Proqram materiallarında mövzunun tədrisinə kifayət qədər dərs saati ayrılıb. Şagirdlərin aldıqları bilikləri tətbiq etmək üçün M.Müşfiqin "Yenə o bağ olaydı", H.Cavidin "İblis", S.Vurğunun "Aygün", S.Rüstəmin "Təbrizim", M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" əsərlərinin mətnlərindən istifadə etmişdim. Bütün bunlardan sonra "Mətn üzərində iş" in təkrarına bir saat vaxt ayrılır ki, bu dərslərdə müəllim mətn seçməkdə sərbəstdir. Mən də M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin mətni üzərində işləməyi qərara aldım. Bu vaxt deməliyəm ki, şagirdlərin bir çoxu M.Füzuli yaradıcılığına məxsus beytlərin mənasını açmaqda çətinlik çəkir. Bəzi Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin onlara haqq qazandırmaları və hətta onlarla həmfikir olmaları çox acınacaqlı haldır. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərində obrazlılığın müəyyənləşdirilməsi həm də M.Füzuli poetikasının şagirdlər tərəfindən dərk olunmasına kömək məqsədi daşıyırdı. Bilirik ki, M.Füzuli yaradıcılığı ilə şagird X sinifdə geniş şəkildə tanış olub. Uşaq bir yaş da böyüyüb. M.Füzuli yaradıcılığına o, bu dəfə sırf linqvistik baxımdan yanaşır. Əvvəlki dərslərdə mən şagirdlərə məcazlərin müəyyənləşdirilməsində cümlənin sintaksisinə fikir verməyin vacib olduğunu demişdim. Bu dərslərdə də həmin üsuldən istifadə edəcəyəm.

M.Füzuli dilinin aydınlığı, şəffaflığı onun sintaksisi ilə bağlıdır. Füzuli sintaksisində boşluq yoxdur, bir kiplik var. Artıqlıq da yoxdur, əskiklik də. Şair "Gər çox istərsən, Füzulu, izzətin, az et sözü" prinsipi ilə işləyir. Qeyd etmək istərdim ki, bugünkü sadə və mürəkkəb cümlə tiplərinin hamısı bütün

qrammatik əlamətləri, semantik ölçüləri ilə Füzuli dövründə təşəkkül tapıb. (H.Mirzazadə "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası", Bakı, 1989).

Dərslərin səciyyəvi məqamlarına nəzər salaq.

Əvvəlcə şagirdlərə üzərində sözlər yazılmış iş vərəqləri verilir və onların mənasını izah etmək tələb olunur. O sözlər bunlardır: *əbsəm, zinhar, dürcüdüri-şahvarım, məzadə*.

Cavabları dinləyirəm, sonra isə Akvarium üsulundan istifadə edirəm. Belə ki, sözlərin mənasını düzgün tapan şagirdlər daxili dairədə əyləşir və onlara test təqdim olunur. Qalan şagirdlər isə xarici dairədə əyləşirlər. Onlar yoldaşlarını diqqətlə dinləyir, aydın olmayan və ya razi qalmadıqları məqamları qeyd edirlər.

Daxili dairədəki şagirdlərə təqdim olunan test açıq test nümunəsidir.

Hazırda ölkəmizdə qəbul imtahanlarında qapalı tipli test tapşırıqları formasından istifadə edilir. Bu test tapşırıqları verilmiş cavablardan bir doğru cavabı seçməyə əsaslanan elektiv tapşırıqlardır. Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyası qəbul imtahanlarında digər test tapşırığı formasından-açıq tipli (invetiv) test tapşırıqlarından da istifadə etməyi planlaşdırır. Bu nümunə həm də uşaqların açıq testlə işləmə vərdislərinin formalaşdırılması məqsədi daşıyır.

TEST NÜMUNƏSİ:

Bədii üslubda obrazlılığın leksik səviyyədə göstəriciləri baxımından uyğunluğunu müəyyən edin.

- 1) Metafora.
 - 2) Təşbeh.
 - 3) Metonimiya.
- A) Div ilə pəri olurmu həmdəm?
Olmaz sözlü açma, əbsəm, əbsəm!
- B) Lalə kimi səndə lütf çoxdur,
Əmma nə deyim, üzün açıqdır.
- C) Ey iki gözüm, yaman olur ar!
Namusumuzu itirmə zinhar!
- D) Key munisi- ruzigarım ana!
Dürcü-düri-şahvarım ana!
- E) Dövrən ki məni məzadə saldı,
Bilməm kim idi satan, kim aldı?

Cavablar işgüzar səs-küy şəraitində müzakirə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, tapşırıq kifayət qədər mürəkkəbdir və müəllimə imkan verəcək ki, ən istedadlı və bacarıqlı şagirdini müəyyən edə bilsin. Müzakirələr zamanı, əlbəttə ki, müəllimin əlavə şərhinə, izahatına ehtitac duyuldu.

Gəlin testdəki D variantına nəzər salaq. Bu variant doğru cavablar sırasında ola bilməz. Belə ki, bir çox hallarda epitet təşbehlə qarışıq salınır. Bu cəhət bənzəyənli bənzədilənin iştirak etdiyi təşbeh növündə- mükəmməl təşbehdə daha çox özünü göstərir. Çünki şagirdlər üçün təşbehin dörd ünsürünün (bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti) də iştirak etdiyi növünü (müfəssəl təşbeh) müəyyənləşdirmək nisbətən asan olduğu halda, təşbehin digər bir növü sayılan mükəmməl təşbehə tapmaq və onu epitetdən ayırmaq bir qədər çətindir. Nəzərə almaq lazımdır ki, epitetdə bənzədilən təyin kimi, mükəmməl təşbehdə isə xəbər kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan testin D variantında mükəmməl təşbeh yox, epitet var. Testin şərtində isə şagirddən epitet tapmaq tələb olunmur.

Bildiyimiz kimi, klassik ədəbiyyatda (bəzən müasir ədəbiyyatda da) çox vaxt sevgili əvəzinə pəri sözü işlədilir. Bunlar da metafora sayılır. Metafora ilə metonimiya da şagirdlər tərəfindən çox vaxt qarışıq salınır. Metafora ilə metonimiyanın fərqləndirilməsində bir cəhəti xüsusilə nəzərə almaq lazımdır. Metonimiyadan fərqli olaraq, metafora təşbeh və epitet kimi bənzətmə, müqayisə əsasında yaranır. Müqayisə- qarşılaşdırma zamanı buraxılan tərəfi bərpa etməklə metaforanı müfəssəl təşbehə çevirmək mümkün olduğu halda, metonimiyayı təşbehə çevirmək mümkün olmur, çünki o, müqayisə, bənzətmə əsasında yaranır. Deməli, A variantındakı nümunə metaforaya aiddir.

Metafora ilə metonimiyayı fərqləndirməyə çalışarkən bir vacib amili də nəzərdən qaçırmaq olmaz, belə ki, metaforada metonimiyadan fərqli olaraq, köçürülən bənzətmə xüsusiyyəti (burada: hərəkət) bənzəyəninin özü tərəfindən icra edilir. Bu baxımdan E variantındakı nümunəyə gəldikdə isə onu qeyd edə bilərik ki, şagird əsərin məzmunu ilə tanışdır və bilir ki, bu nümunə Leylinin Məcnuna məktubundandır. Leylini "məzadə" salan dövrən yox, dövrənin adamlarıdır. Məhz buna görə də burada metonimiya var.

Düzgün cavab variantı: 1-A,C; 2-B; 3-E.

Sonra isə şagirdlər yerlərini dəyişirlər. Bu vaxt ekranda Ü.Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" operasından şagirdlər üçün seçdiyim nümunələrin işləndiyi hissələrdən fraqmentlər verilir. O fraqmentlər elə hazırlanıb ki, şagirdlər ümumi məzmunu başa düşsünlər. Sonra isə onlara test təqdim olunur. Bu test də açıq test nümunəsidir. (Qeyd edək ki, bu dəfə daxili dairədə oturanlar nisbətən zəif şagirdlərdir və əvvəlcədən görülmüş hazırlıq işləri onlara kömək məqsədi daşıyır).

TEST NÜMUNƏSİ:

M. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərindən verilmiş nümunələrdə obrazlılığın leksik səviyyədə göstəricilərini müəyyən edin.

- 1) Mübaliğə.
- 2) Təzad.
- 3) Təkrir.

- A) Yanar od olub çəkib zahana,
Ol gülruxa dedi yana-yana.
- B) Bir türfə sənəm ki, aqlı-kamil,
Gördükdə onu olurdu zail.
- C) Div ilə pəri olurmu həmdəm?
Olmaz sözü açma, əbsəm, əbsəm!
- D) Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm.
Kimi kim, bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.
- E) Oldu dürrü-əşki-biqərarı,
Qəbr içrə nigarının nisanı.

Doğru cavab: 1-A,E; 2-B,D; 3-C,D.

Gördüyümüz kimi, bu test əvvəlki qədər müəkkəb deyil. Bunun da səbəbi yuxarıda qeyd edildi.

Yenə də cavablar işgüzar səs-küy şəraitində müzakirə edilir. Xarici dairədə əyləşən şagirdlər əllərindəki qiymət vərəqində müəllimin, daxili dairədəki yoldaşlarının və öz fəaliyyətlərini qiymətləndirirlər. Sonra isə müəllim meyarlar cədvəli əsasında qiymətləndirmə aparır.

Qruplar	"Daxili dairə"	"Xarici dairə"
Meyarlar		
İşgüzar müsahibə		
Yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək		
Bir-birini dinləmə mədəniyyəti		
Təqdim etmə və nəticə-çıxarma		
Vaxtdan səmərəli istifadə etmək		

Ev tapşırığı: M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin mətnindən obrazlılığın leksik səviyyədə göstəricilərinin olduğu nümunələr seçmək.

S.VURĞUNUN “AYIN ƏFSANƏSİ” POEMASINDAKI KAINAT MƏSƏLƏLƏRİNİN ŞAĞİRDlərƏ ŞƏRHİ

Allahverdi EMİNOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Bir qədər qərribə görünə bilər: görəsən bədii əsər, xüsusən, poetik nümunə kainatdakı proseslərə necə münasibət bəsləyər? Məncə, bu sualın cavabını Səməd Vurğunun məşhur “Ayın əfsanəsi” poemasında tapmaq mümkündür. Yerini sakini olan şairlə göyün gözəllik ilahəsi olan Ayın söhbətini xatırlayın. Şair daima gözəllik vurğunudur və Aya da belə bir duyğudan yanaşır. Ay ilk dialoqunda tamam öz daxili düşüncələrini dilə gətirir və şair də bunları ağ kağıza köçürür. Süjetin şərti fabulası sandığımız dialoqda biz Kainatın sirlərinin seyrinə özümüzü hazırlayıyıq. Həqiqətənmi Ay öz gözəlliyindən şairə söz açacaq?

...Yer kosmik qüvvələrlə qarşılıqlı təsirdə bulunan vahid vəhdətdə orqanizmdə birləşir və antropofiya prinsipi baxımından planetimizin müxtəlif regionları insan bədəninin mühüm üzvləri kimi bütün bəşəriyyət üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Görünür, bu təbii qanunauyğunluqdur ki, yerdəki insan göy cisimlərilə daima maraqlanır, hələlik kainatı nəzəri və bədii idrak gücü ilə qavrayır. K.Marx yazırdı ki, insan dünyaya nəzəri dərk etmə vasitəsilə, yaxud başqa üsullarla yanaşır; bu isə dünyanın bədii, dini, əməli-əxlaqi mənimsənilməsindən ibarətdir. Bir qədər elm tarixinə qayıtsaq – bəllidir ki, təbiətin və cəmiyyətin dialektik inkişafı qanunlarının mərkəzində “hərəkət” anlayışı durur.

İdrak daima rəşional proseslərə (“proses” eyni zamanda “hərəkət”i də özündə ehtiva edir) meyillidir, çünki idrak bədii təcəssümdə mütləq dəqiqliyə - istər mikro, istərsə makro mühitə zəmin yaradır. Kainatın sirlərini açan elmlərdə belə bir dəqiq formula vardır: hərəkətdə inkişafın məntiqi gedişi mövcuddur. Əgər biz (şair) idrakın bədii-estetik funksiyasını yerdə nəzərə alırıqsa, İnsan və Kainat konsepsiyasının poetik həllini təsvir etməklə, daha optimal yol seçirik: İnsanla Kainatın harmoniyası gözəlliksiz qeyri-mümkündür və gözəllik eyni zamanda hər iki məfhumu (insan və kosmos) münəcərdir.

*Ay gözəllik çadırını asıb, durdu buludlarda,
Yenə bizim ay, başına dolanırkən buludlar da,
Gözəlimə göz dikərək gəlib baxdı pəncərədən.*

Şair gözəlliklə kamalı qarşılaşdırmaqla insanla kosmosun əlaqəsindəki sağlam düşüncəni, fəaliyyətin (hərəkətin – prosesin) rəşional həllini, ziddiyyətlərin mahiyyətini dərk etməyi və ilaxırı aydın görmüşdür.

*Mənim böyük camalımdan ilham alır bütün ələm,
Mən də insan xəyalı tək gündüzlərin aşıqiyəm.
Lakin bəzən şairlərdən incimiyəm sözün düzü,
Onlar bəzən düz görməyir nə gecəni, nə gündüzü.*

Poemada Təbiət bütövlü, təmin harmonik dərkinə xidmət edir və əxlaqi təminatın təsvirinə impuls verir; ağıl, ismət və gözəlliyin harmonik anlamı oxucunu düşündürür. Bu nöqtədə, hansı ki, söhbət Kainatda Ayın maddi varlığından gedir – mövhumi təsəvvürlər – gerçəkliyin təhrif olunmuş elementləri birləşir, bədii məzmun kəşb edir. Filosof Hegel göstərirdi ki, sağlam insan düşüncəsi öz dövrünün təfəkkür tərzini, cəhəng təsəvvürlərini və mövhumatlarını özündə ehtiva edir... Əlbəttə, Ayın təsviri fonu – mövhumi şüur ünsürləri təsəvvürlərin və illüziyaların yaranmasına meydan vermir. Çünki şair real zəmində, gerçəklikdən ayrılmır. Bu prosesdə - hərəkətdə idrakın çevikliyi və mücərrəd anlayışların yaranması təxəyyülün konkret obyektindən kənara çıxır; hərçənd, Ay qızı anasının razılığı ilə göyləri gəzir;

*Mən ördüm başıma bir ağ kələğayı,
Buludlar qarşısında açıldı lay-lay.
Mən getdim arxamca su səpdi anam,
Bütün kainatın çıxdım seyrinə.*

və:

*Az getdim, üz getdim, dolandım yenə,
Gəlib yaxınlaşdım yer kürəsinə, -*

deməklə gerçəklikdən ayrılmazlığın təsdiqinə gəlir. S.Vurğun Ayın işığında öz dünyagörüşü ilə mənəvi-fəlsəfi problemlərin, Təbiət-İnsan paralelinin bədii həllinə gəlib çıxır. İnsanın içərisində cücərən və yaşayan məhəbbəti onu dünyaya gətirən Anada özünü tapmalıdır. Ana elə Təbiətin – Kosmosun özündədir, Təbiətin özü Anadır və İlahi tərəfindən idarə olunur. Ona görə də Allah Anaya bütün məhəbbətini vermişdir, ecəzkar qüvvə bəxş etmişdir. Onun qarşısında hər şey solğun təsiri bağışlayır. Bu səmərəli poetika insanın mənəvi davranış prinsipini, varlığın harmoniyasını açır və yeni problemlər meydana çıxır. İnsan yaşamaq üçün doğulmuşdur, təmiz, saf, qəbahətsiz, günahsız ömür sürməlidir və Allah qarşısında buna cavabdehdir. Əgər ləkəli bir iş görmüşsə, barı, çalışıb onu yumağa, təmizləməyə nail olmalıdır. Necə ki, Ayın üzündəki ləkə Ana əllərinin “günahıdır” və bu “günahla” Kainatı gəzir. Deməli, Ana bütün əzəməti və müqəddəsliyiylə bərabər, övladlarına vurduğu ləkəni təmizləməyə çalışır. Bu ləkə ilə Kainatı – Kosmosu dolaşan Ay harmoniyayı tənzim edə biləcəkmi? Axı, Kosmik kolliziyalar hələ ki, insanın əxlaqi təminatından asılıdır. Və Ana “günahını” həll etmək imkanından məhrumdur. Belə isə niyə Ay anasına güzəştə getmir? Əxlaqi

təminatı ödəməyən bu faciə kosmik kolliziyalara daxil olub, orada itmir?
Əvvəlcə bu faciənin təsdiqini Ayn sözündən eşidirik:

*Üzümde gördüyün bu ağ ləkələr
Bil ki, anamdan bir yadığardır.
Görürsən, nə böyük faciəm vardır.*

Biz Kosmosda ülvyyəti, onun (Kainatın) İnsanla harmoniyasını görməyi bacarmalıyıq ki, mənəvi faciə baş verməsin. Əgər buna nailiksə, insan əxlaqının nailiyyətində bir işıq seli vardır, mənəvi katarzis Kainatın – Kosmosun harmoniyasında yerini tapmalıdır.

İnsan Təbiətdə – Anada özünü itirməməlidir, heçləşməməlidir və həyatın yaratmazlığını aradan qaldırmaq gücünə malik olmalıdır. Təbiətə – Kainata – Anaya məhəbbətin ilkin cüvərlərindən yaranan əxlaqi ödəmə (təminat) bu prosesdə parçalanmamalıdır, məntiqi və emosional komponentlərini itirməməli və varlığın fiziki mənada, həyatda ontoloji funksiya daşdığına zəmanət verməlidir.

Təbiət insan faciəsinin fərdi mövcudluğu probleminə yönəlir və burada insan təkcə özünün yox, bəşəri harmoniyanın dərkini reallaşdırır. İlahi qüvvə - varlıq enerjisini eyni zamanda Yer kürəsinə vermişdir və əlaqəsini üzümüşdür. Aynın məskən saldığı o yer də bir planetdir, canlı varlığın yaşamasına şərait yaratmışdır. Vaxt gəlib, ruzi-yemək qurtarmışdır, anbar boşalmışdır, bircə təknə unum qalmışdır – deyir Ana:

*Ah, qızım! Mən baxtikəm
O unu da bəşirsəm,
Ac qalarıq sabahdan,
De, neyləyim, balacan?!*

Və Ay qızının Yer planetinə səfərinə etiraz etmir. Onun sözlərinin müşayiətçisi olan şairdir, bu fiziki şəxs də Allahla Yer oğlu – İnsan arasında poetik əlaqə yaradır. S.Vurğun şeirin yaranmasını İlahidən gələn “ağ işıq yolu” timsalında görürdü. Ona görə də mənim fikrimcə, hər şeir yazan şair deyil, misraçdır. Bu gün də hər ildə minlərlə şeir yazılır, oxuyuruq, yalnız bu rəqəm 5-10 şeirdə təsəlli tapır. Bəli, şairlər Allahın poetik xəzinə üstündə qoruduğu söz elçisidir!

Ay qızı öz Kosmos – məkanından – orbitindən çıxmışdır. Gördüyü, duyduğu hər predmetdə bir aləm var:

*Aləmə baxdıqca anladım ki, mən
Hər kiçik zərrənin öz aləmi var.
Dünya bir ahəngdə tutmuşdur qərar...*

Bu sonuncu fikir onu diqtə edir ki, Dünya, Kainat bir duyumda harmoniya (ahəng) yaradır və İnsandır əlaqəni yaradan, bu dəfə isə bu missiya Ay qızının üzərinə düşmüşdür. O, Yer kürəsinə yaxınlaşır, dərələr, dağlar, ahalar, daxmalar, odlar, ocaqlar görür və yaşayan insanların xoş nəfəsini yur, ilk dəfə insan səsini eşidir. Bu səsdən böyük ləzzət alır:

*Bil ki, iliyinə işlədi bu səs,
Yüz min il yaşasam canımdan gəlməz...
Mən onda bildim ki, “yaranmaq” nədir?
Bəşərsiz Kainat bir viranədir,
Bildim, insan kimi böyük bir qüdrət,
Hələ yaratmamış bizim təbiət.*

Ay qızı gəncdir, ilk dəfə səyahətə çıxdığı üçündür – Yer kürəsinə, onun insanlarını dərin idrakla anlamaqda acizdir, onu hələlik Yer planetinin gözəllikləri, insan səsi təəccübləndirir. Belə də olmalıdır, insan əqli hər şeyin mahiyyətinə, onun dərinliyinə vara bilməz. İlahinin sirləri – hər kəs tərəfindən açılmağa qadir deyil. Dünyanın, Kainatın – Kosmosun bəkirəliyi, anlaşılmazlığı da onun açılmaz sirrinin gözəlliyindədir. Antik filosof Sokrat yerində demişdir: “İnsan idrakının həddü İlahi idrakın nisbətində məhduddur”.

Maraqlı bir detal: Ay qızının diqqətini bir cütçü özünə çəkir, şair cütçünü filosofla da görüşdürə bilərdi, lakin... bax, o da ilahi sirri açmağa cəhd göstərir, amma bu təşəbbüs baş tutmur və ilk dəfə Yer sakinlərinin mərhəmətini, öncə bərəkət-ruzi uğrunda işini görür. Haradan gəldiyini soruşur:

*Dedi ki: - Yaxın gəl, uzaqda durma,
Yetim uşaq kimi boynunu burma!
Bu səsdə bir böyük mərhəmət duyduğum,
İlk dəfə torpağa mən qədəm qoydum.*

Cütçü: - Sən heç bənzəmirsən bizimkilərə, - deyir və cavab alır:

*Dedim: - Günəş qızı Aydır adım,
Daima göylərdə uçur qanadım.
İndisə gəlmişəm Yer kürəsinə.*

Cütçü - əkinçi, ruzi-bərəkət simvolu obraz olaraq fantastik deyil; Yer kürəsinin insanlarına çörək verən bir İnsandır; eyni zamanda mərhəmətlidir, həssasdır, diqqətlidir. Ay qızının gözündəki qəmli baxışı duyur, rənginin ağarmasını da. Müsahibindən onun ac olduğunu eşidəndə dərhal bağlamasını açır, bu nemətin “çörək” olduğunu dilə gətirir. Ay qızı da ayıqdır, həssasdır; cavabında:

Dedim: - Nə şirindir bu gözəl nemət!

Cütçü də cavabında:

*Dedi: - İnsan əli yaradır bunu.
Bu çörək yaşadır insan oğlunu.*

S.Vurğunun dahiliyinə baxın: Yerlə Kosmos arasında dialoq yaradır və Ay qızı hər iki planet arasında əlaqəçi rolunu oynayır. Cütçü:

*Get, günəş anana xəbər ver ki, sən
Bol istə, bol işıq göndərsin bizə,*

- deyir.

Ay qızının əqli qabiliyyətini, müqayisə aparmaq fərasətini görürük. Belə olmalıdır, hər halda o, Kainatı – Kosmosu təmsil edir və sual verir:

Dedim: - Bəs nə üçün göylər mülkündə

İş vərəqi 3 ("Qələbə" qrupu)

İş vərəqi 4 ("Sədaqət" qrupu)

I mərhələ: Sonra motivasiya mərhələsi üçün tədqiqat sualı qoyulur.

Tədqiqat sualı: "Qaraca qız" əsərinin əsas ideyası nədir?

II mərhələ: Tədqiqatın aparılması

Aşağıdakı iş vərəqlərini paylayır, eyni zamanda, proyektor vasitəsilə ekranda göstərir və şərh edirəm:

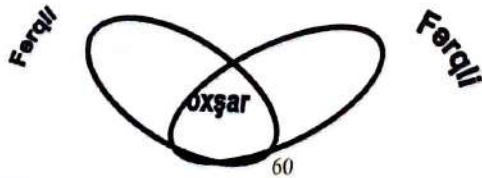
İş vərəqi 1. ("Azadlıq" qrupu)

"Qaraca Qız" əsərində Qaraca qızla Ağca xanımı müqayisə edərək onları təciyyələndirən əsas cəhətlərini qeyd edin.

Qaraca qız	Ağca xanım

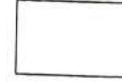
İş vərəqi 2. ("Cəsaret" qrupu)

Əvvəlki dərslərin mövzusu "Poçt qutusu" əsəri olmuşdur. "Qaraca Qız" əsərini "Poçt qutusu" ilə müqayisə edərək oxşar və fərqli cəhətlərini qeyd edin.

İş vərəqi 3. ("Qələbə" qrupu)

Həyatdakı bütün insanları "Ağ" və "Qara" qruplarına ayırın. Sizcə, Qaraca qız "Qara" qrupuna aiddirmi? Aldırırsa, niyə? Beləliklə, əsərin ideyasını tapmağa çalışın.

İş vərəqi 4. ("Sədaqət" qrupu)

Həyatdakı əşyaları "Ağ" və "Qara" qruplarına ayırın. Əşyaları nəyə əsaslanaraq qruplaşdırırsınız? Bunların Qaraca qız və Ağca xanım ilə əlaqəsini müəyyən edin. Beləliklə, əsərin ideyasını tapmağa çalışın.

III mərhələ: İnformasiya mübadiləsi

Qrup liderləri işlərini təqdim edir. İş vərəqləri lövhədən asılır. Onlar öz yazdıqlarını izah edirlər.

"Azadlıq" qrupunun cavabı:

Qaraca qız

Ağca xanım

Qabiliyyətli və bacarıqlıdır, tez bir zamanda çalmağı, oxumağı, rəqs etməyi öyrənə bilir.

Mehribandır, bunu Qaraca qız və atası ilə münasibətlərində görürük.

Şəraitə tez uyğunlaşandır, qaraçı dəstəsinə, Piri babanın komasına tez alışa bilir.

Cəsəretdir, anasının və müəbbibiyasının iradəsinə əks çıxıb Qaraca qızla görüşür.

Mehribandır. Bunu Piri baba və Ağca xanım ilə münasibətlərində görürük.

Bacarıqlıdır, Qaraca qızdan rəqs etməyi öyrənə bilir.

Sədaqətli, dostu Ağca xanımı ölümdən xilas edir.

Sədaqətli, Qaraca qıza görə anasından söz götürür.

Baxımsızdır, Ağca xanım kimi onunla maraqlanan yoxdur.

Baxımlıdır, müəyyən rejimlə yaşayır.

Qayğıdan məhrumdür, ata və anasını itirir. Yusifin zülmərinə məruz qalır.

Sözəbaxandır. Atasının icazəsi ilə hərəkət edir.

"Cəsaret" qrupunun cavabı:

"Poçt qutusu"	Hər iki əsərin oxşar cəhətləri	"Qaraca qız"
Savadsızlıq əleyhinə yazılmışdır.	Hər iki əsərdə varlı və kasıb təbəqənin münasibəti təsvir olunur.	Əsər sosial bərabərsizliyin tənqidinə həsr olunmuşdur.
Ermənin bildiyi halda, azərbaycanlı poçt qutusunun nə olduğunu	Hər iki əsərdə kasıb təbəqə sədaqətli.	

bilmir.		Qaraca qızın ölümünə səbəb həm onun hoddən artıq sədəqət, həm də yuxarı təbəqənin ləqəydliliyidir.
Novruzəlinin başına gələn hadisələr onun sadələvhlüyü və nadanlığı səbəbindendir.	Hər iki osərdə axırda azılan kasıb təbəqədir.	
Xan Novruzəliyə 3 ay iş kəsildiyi üçün biki olmasa da, heç nə etmir.	Xan Novruzəlini dustaqxanadan xilas edir, Hüseynqulu ağa Qaraca qızı evinə gətirir, qızının onunla oynamasına mane olmur, ona həkim çağırır.	Hüseynqulu ağa Qaraca qız üçün həkim gətirsə də, onu Ağca xanımdan qat – qat aşağı hesab edir.

"Qələbə" qrupunun cavabı:

"Ağ" insanlar	"Qara" insanlar
Urəyiəçiqdirlər	Paxıldirlər
Qayğıkeşdirlər	Biganədirlər
Ədalətəlidirlər	Qəddardirlər
Dözümlüdürlər	Dözümsuzdürlər
Tevazökardirlər	Lovğadirlər
Pislyi unudandirlər	Kinlidirlər
Mehribandirlər	Acıdıldirlər
Optimistdirlər	Pessimistdirlər
Fədakardirlər	Unutqandirlər
Sadiqdirlər	Etibarsızdirlər
Səmididirlər	Yalançıldirlər
Həssasdirlər	Təkəbbürlüdürlər
Həyatsevərdirlər	Bədgümandirlər
Urəyiyuşaqdirlər	Qorxaqdirlər
Urəyiyənandirlər	Qışqancdirlər
Diqqətəlidirlər	Adamayovuşmazdirlər
Zərifdirlər	Əvəzçixandirlər
Güzəştə gedəndirlər	Avamdirlər
Qürurludirlər	Sadələvhdürlər
Ağıllıdirlər	Davakardirlər
Savadlıdirlər	Oğrudurlər

Biz insanları irqinə, rənginə, varına görə yox, mənəvi keyfiyyətlərinə görə təsnif etdik.

"Sədəqət" qrupunun cavabı:

Rənginə görə	
"Ağ" əşyalar	"Qara" əşyalar
Pambıq	Neft
Mətbəx əşyaları (soyuducu, paltaryuyan maşın və s.)	Maqnit
Süd, pendir	Torpaq
Qiymətli daşlar (almaz, brilyant)	Qiymətli daşlar (almaz, brilyant)
Texnika	Texnika
Kağız	Mərmər
Geyim, ayaqqabı	Geyim, ayaqqabı
Dərmanlar	
Təbaşir	

Tanıdığımız əşyaları rənginə görə qruplaşdırdıq. Lakin dəyərində görə onlar heç

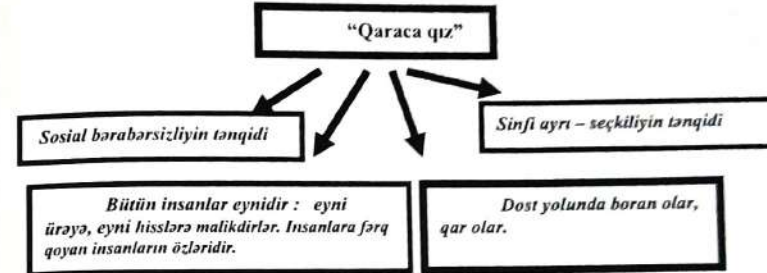
də bir – birlərindən geri qalmır. Əşyaların rənginin onların mahiyyətinə və qiymətinə təsiri yoxdur.

IV mərhələ: *Informasiyanın müzakirəsi.*

Müzakirə sualları:

1. Qaraca qızın dost yolunda bu dərəcədə fədakarlığı barədə nə deyə bilərsiniz? Sizcə, belə fədakarlıq lazımdır?
2. Sizcə, Ağca xanım da böyüyəndə Pəricahan xanım kimi qadın olacaqmı?
3. Qaraca qızın rənginin qara olması onun məhz "qara" qrupuna daxil olmasına əsas səbəb ola bilərmi?
4. Qara insanların ağ insanlardan, qara əşyaların ağ əşyalardan mahiyyət etibarilə fərqi varmı?

V mərhələ: *Nəticə və ümumiləşdirmə*

Ümumiləşdirmədən sonra formalaşdırılmış ideyanı tədqiqat sualı ilə (o bu suala cavab verirmi?) və ilkin fərziyyələrlə müqayisə etmək lazımdır.

VI Mərhələ: *Yaradıcı təbqiətə (möhkəmləndirmə)*

"Qaraca qız" hekayəsinin məzmunu və təhlilində aid qazanılan bilgilərin yaradıcı surətdə təbqiətinə dair test tapşırıqları variantlar üzrə şagirdlərə paylanır. Nəticələr liderlər tərəfindən yoxlanıb təqdim olunur.

VII Mərhələ: *Qiymətləndirmə*

Meyarlar	Fəallıq və əməkdaşlıq	Tədqiqat və təqdimat	Təhlilətmə və nəticə çıxarma	Ümumi bal
Qruplar				
Azadlıq				
Cəsərat				
Qələbə				
Sədəqət				

Ev tapşırığı: Ətrafınızdakı tanıdığımız insanları müsbət və mənəvi keyfiyyətlərinə görə qruplaşdırın və səbəbini faktlarla göstərin.

DİLİN TƏDRİSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Tariyel ƏLİYEV,
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin dosenti

18 noyabr 1991-ci il tarixdə "Azərbaycan dövlət müstəqilliyi haqqında" Konstitusiyaya aktının qəbul edilməsi ilə Azərbaycan tarixində yeni dövr başlandı. Bu yeni dövrün banisi və qurucusu olan Heydər Əliyev cəmiyyətin inkişafına, dövlətin gələcək uğurlu taleyinə xidmət edən bütün sahələrə diqqəti cəlb etdi. Uğurla aparılan islahatlar nəticəsində artıq Azərbaycan təhsili də qabaqçıl ölkələrin təhsilinə inteqrasiya olunmaqdadır. Bu da şübhəsizdir ki, təhsil islahatında ayrı-ayrı fənlərin tədrisi problemi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Həmin fənlər içərisində Azərbaycan dilinin özünəməxsus yeri vardır. Bu özünəməxsusluq ilk növbədə Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə tutduğu mövqe ilə – dövlət dili olması ilə bağlıdır. "Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" ilə müəyyənləşən bu status ana dilimizin işlənməsi, təkmilləşməsi üçün geniş üfüqlər açır. Elə həmin Qanunun 5-ci maddəsində yazılır: "5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır. 5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Belə müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir". Deməli, Azərbaycan dili fənninin məktəbdə yerini müəyyən edən amillərdən biri də onun təhsil dili olmasıdır. Bu dil, bir növ, digər fənlərin də tədrisində açar rolunu oynayır: Azərbaycan dilini bilməyən şagird, təbii ki, bu dildə tədris edilən digər fənləri də lazımi səviyyədə qavraya bilməyəcək.

Son illər Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı çox işlər görülmüşdür: yeni proqramlar tərtib edilmiş, dərsliklər nəşr olunmuş, elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır və s. Lakin müşahidələr göstərir ki, dilimizin tədrisi ilə bağlı hələ də bir çox problemlər qalmaqda, həllini gözləməkdədir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

Son vaxtlar **interaktiv təlim metodları, təlimdə yeni texnologiyalardan** istifadə barədə çox söhbət gedir. Təbii ki, Avropa təhsil sistemində qoşulmaq üçün bu metodlardan istifadə vacibdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində də müəyyən işlər görülmüşdür. Ayrı-ayrı metodist alimlərin, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının problem baxımından gördükləri işlər tədqiqatçıdır. Lakin bu metodlardan istifadə sahəsində özünü göstərən bəzi meyillər narahatlıq doğurur:

a) Bəzən interaktiv təlim metodlarından istifadə kor-koranə xarakter daşıyır, fənnin, ayrı-ayrı mövzuların xüsusiyyətləri nəzərə alınmır.

b) Ənənəvi metodlardan imtina edilir. Bu da elmdə ən ciddi prinsiplərdən olan varisliyi pozur. Təbii ki, təlimdə istifadə olunan metodlar mövzunun xarakterinə uyğun seçilməlidir. Azərbaycan dili dərsliklərində elə mövzular var ki, onları ənənəvi metodlarla öyrətmək daha uğurlu nəticələr verir.

c) İnteraktiv təlim metodlarından istifadə, bir növ, kompaniya xarakter alır, bundan daha çox açıq dərslərdə istifadə olunur. Əslində, müəllim yeni təlim texnologiyalarından müntəzəm şəkildə istifadə etməlidir. Belə olduqda şagirdlər həmin metodlara alışır, mövzunu daha yaxşı mənimsəyirlər.

d) Bu sahədə fundamental tədqiqat işləri aparılmalı, tədqiqatın nəticələri orta məktəb praktikasına ciddi və məqsədli şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı problemlərdən biri də proqram və dərsliklərlə əlaqədardır. Hazırda qüvvədə olan "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dil proqramı" Təhsil Nazirliyinin 09 oktyabr 2002-ci il tarixli 967 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir. Sonradan bu proqrama müəyyən əlavə və dəyişikliklə edilmişdir. Məsələn, 2005-ci ildə proqramın ümumi redaktoru və tərtibçilərindən biri professor Yusif Seyidov mətbuatda çıxış edərək bildirdi ki, müəllimlərin istək və arzularını nəzərə alaraq, bəzi mövzular VIII sinifdə IX sinifə keçirilir. Bura "Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər", "Cümlənin şəxsə görə növləri" daxil edildi. Bu dəyişiklik sonra nəşr olunan alternativ dərsliklərdən birində (Y.Seyidovun əsas müəllifliyi ilə olan VIII və IX siniflərin dərsliklərində) nəzərə alındı, digərində isə (Q.Kazımovun əsas müəllifliyi ilə çap edilən VIII və IX siniflərin dərslikləri əvvəlki bölgü saxlandı. Bu dəyişiklik məlum olmadığından respublik məktəblərində ikili istiqamət öz əksini tapdı; bəzi məktəblərin IX siniflərində mürəkkəb cümlə ilə, bəzilərində isə qrammatik cəhətdən cümlə növləri ilə bağlı olmayan sözlərlə dərslərə başlanılması ilə nəticələndi.

Yeri gəlmişkən, bir məsələni də qeyd etmək istəyirəm. Məlumdur ki əvvəl dövlət proqramı tərtib edilməli, müzakirə və təsdiq olunmalı, sonra isə bu proqram əsasında dərsliklər yazılmalıdır. Ancaq bəzən belə bir ənənə özünü göstərməkdədir: dərslik yazılır, həmin sinfin proqramı dərsliyi sonunda verilir. Bu, əslində yaxşıdır: proqramı əldə edə bilməyən müəllim onun dərslikdəki variantından faydalana bilər. Amma bəzən də dərslikdəki proqramla Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi proqram uyğun gəlmir. Fakt nəzər salmaq: X sinfin "Azərbaycan dili" dərsliyinin (müəlliflər: Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev) sonundakı proqramda "Dil haqqında ümumi məlumat" bölməsinin tədrisinə 13 saat, Təhsil Nazirliyini proqramında isə 8 saat ayrılır. Bölməyə daxil edilən mövzularda da fərqlər var. Hər ikisindən sitat gətirməklə müqayisəni oxucuların ixtiyarına veririk:

"Azərbaycan dili anlayışı. Ədəbi dil haqqında. Azərbaycan ədəbi dil Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri.

Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi. Azərbaycan dili milli və dövlət dili kimi. Azərbaycan xalqının böyük şəxsiyyətləri ana dili haqqında.

Dil nədir? Dilin funksiyaları. Yazı. Dilçilik Dilçiliyin digər elmlərin içərisində yeri ("Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı". Bakı, 2002, səh.53).

"Dil nədir? Dilin funksiyaları. Yazı. Dilçilik və onun digər elmlər içərisində yeri. Azərbaycan dili anlayışı. Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsində yeri və morfoloji quruluşu.

Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi. Azərbaycan dili milli və dövlət dili kimi. Azərbaycan xalqının böyük şəxsiyyətləri ana dili haqqında" (X sinifin dərsliyi, 2009, səh. 141).

Dövlət proqramında "Dilçilik sistemi"nin öyrədilməsinə 37 saat vaxt ayrılır və burada aşağı siniflərdə keçilmiş sistemə kursun bütövlükdə (fonetikadan sintaksisə daxil olmaqla axıra qədər) təkrarı nəzərdə tutulur. X sinif dərsliyində isə bu bölmə "Azərbaycan dilinin quruluşu" adlanır, tədrisi üçün 7 saat nəzərdə tutulur. Bu sinifdə fonetika, leksika və frazeologiya, sözün tərkibi, söz yaradıcılığı bölmələri təkrar edilir və sistemə salınır, digər bölmələr XI sinifə saxlanılır. Proqram dövlət sənədidir, ona əlavə və dəyişikliklər ayrı-ayrı şəxslər (hətta bunlar mütəxəssis olsalar belə) tərəfindən aparıla bilməz. Proqram nazirin əmri ilə təsdiq olunursa, ora edilən dəyişikliklər də rəsmi şəkildə təsdiqlənməlidir.

Pedaqoji ictimaiyyətdə yaxşı məlumdur ki, bu təhsildə islahat işi çoxdan başlanmışdır. Uzun müzakirələrdən sonra ayrı-ayrı fənlər və siniflər üzrə kurikulumlar hazırlanmış və mətbuatda dərc edilərək pedaqoji ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmişdir. 2008-ci ildən isə I sinifdən başlayaraq bu kurikulumlar tətbiq olunmağa başlamışdır. Yaxşı haldır ki, bu prosesin gedişi "ildə bir sinif" prinsipinə əsaslanır. Deməli, 2008-ci ildə I sinifdən başlayan bu iş şagirdlər sinifindən sinifə keçdikcə tətbiq olunmağa başlayacaq. Növbəti tədris ilində mövcud I, II və III siniflərdə yeni fənn kurikulumları əsasında hazırlanmış proqram və dərsliklər üzrə iş aparılacaq. Deməli, bir neçə ildən sonra artıq V siniflərdən başlayaraq Azərbaycan dili fənninin tədrisi də bu prosesə qoşulacaq. Mətbuatda dərc olunmuş "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ana dili kurikulumu" deməyə əsas verir ki, bu iş uğurla davam etdiriləcək. Fənn kurikulumunda ana dili kurikulumunun xarakterik cəhətləri, fənnin əhəmiyyəti, məqsədi, vəzifələri, əsas və orta təhsil pilləsi üzrə ana dili təliminin məzmunu, ana dili kurikulumunun strukturu, fənləyib-anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları üzrə məzmun xətləri, bu xətlər üzrə aparılan işlərdən gözlənilən nəticələr və s. ətraflı şəkildə şərh olunur. Sonra hər sinif üzrə məzmun standartları verilir. Sinifdən sinifə keçdikcə qeyd etdiyimiz məzmun xətləri dəyişir, mürəkkəbləşir və beləliklə, girdin inkişafı təmin edilir. Azərbaycan dili dərslikləri hazırlanarkən ana dili kurikulumundakı bu tələb və göstərişlər nəzərə alınsa, dərsliklərlə bağlı arada qeyd etdiyimiz problemlər də öz həllini tapar.

Ümumiyyətlə, ana dilinin öyrədilməsi, inkişafı və qorunması məsələsi ə məktəbin problemi deyil. Sözsüz ki, məktəb bu baxımdan öndə əlidir, nümunə göstərməlidir. Ancaq dil ümumxalq sərəvəti olduğundan öyrədilməsi, qorunması kimi məsələlər də ümumxalq işinə çevrilməlidir.

MİLLİ-MƏNƏVİ KİMLİYİMİZ VƏ DİLİMİZ...

Mobil ASLANLI,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
pedaqoji elmlər namizədi

Ana dilinin dərinədən öyrənilməsi, sevilməsi doğma xalqın tarixini, onun qəlbini, taleyini anlamaq deməkdir. Dilin unudulması millətin öz varlığından, mənəvi mədəniyyətindən məhrum olması ilə nəticələnir. Vətənevərliliyin əsas meyarlarından biri də dilə münasibətdir.

Bir vaxtlar ədəbi mətbuatda və çıxışlarda Bəxtiyar Vahabzadə, Asif Ata, Aydın Məmmədov, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Yusif Seyidov, Tofiq Hacıyev, Qabil, Tofiq Bayram, Kamal Abdulla, Abbas Abdulla, Hüseyn Abbaszadə, Sabir Rüstəmcanlı və başqa ünlü alimlərimiz, tanınmış qələm sahiblərimiz dilimizə göstərilən ögey münasibətlə bağlı həyəcan təbili çalırıdılar.

Yetmiş ildən artıq bir dövrdə rus imperiyasının təsiri ilə formalaşmış bəzi «ziyahılarımız» ana dilinə nankor münasibət göstərirdi, onun saflığı uğrunda mübarizədən kənarda qalırdılar. İclaslar, konfranslar, seminarlar, elmi şuralar... hamısı rus dilində. Getsin o günlər, bir də gəlməsin! Amma bu olaylar nə digər Qafqaz respublikalarında, nə də Pribaltikada baş verib. Yalnız Orta Asiya və Qazaxıstan kimi respublikalarda, bir də bizdə beləydi.

Bu yazını mən itkisi, yoxluğu xalqımızın həyatında çox ağır faciə olan şair Bəxtiyar Vahabzadənin xatirəsinə ünvanlayıram. Zalım fələk, amansız ölüm onu aldı. Xalqımız müdrik ağsaqqalını itirdi. Onunla mənəvi varlığımızın, ədəbi dünyamızın şamı əridi, dilimizin keşiyində sayıq dayanan əsgəri qeyb oldu!..

Şairin bir neçə il bundan öncə Bakı Dövlət Universitetində dilimizin bənzərsiz gözəlliyi, şirinliyi barədə dediği xoş sözləri xatırlayıram. Milliyətə erməni olan Marietta Şaginyanın dilimizi «bütün Şərqi dillərinin açarı» adlandırması, özünün də bu dili bilməsi ilə bağlı məqamlar yadıma düşür. Bəli, bu barədə yetərincə misallar gətirmək mümkündür. Vaxtilə klassik şairimiz M.Ş.Vəzəhdən Şərqi dillərini öyrənmiş alman şairi və tərcüməçisi Fridrix Bodenshtedt dilimizin coğrafi miqyas baxımından geniş, sərhədsiz ərazidə sevilərək işləndiyinin şahidi olduğunu gizlətmirdi. O yazırdı ki, Qafqazda yaşayan adamlarla ünsiyyətdə olmaq üçün Azərbaycan dilini bilmək kifayətdir.

XX əsrin ən böyük nəsr ustalarından olan türk övladı Çingiz Aytmatovun vaxtilə SSRİ-nin ən nüfuzlu mətbu orqanlarından biri olan «Literaturnaya qazeta»dakı müsahibəsi yadımdan çıxır: «Hər bir dil

xalqı üçün böyükdür. Və hər bir kəsin qarşısında bir övladlıq borcu var: ana dilinin təmizliyini qorumaq, onu daha da zənginləşdirmək. Xalqın ölməzliyi, əsasən, onun dili ilə ölçülür».

Dünya miqyasında tanınmış bir çox şəxsiyyətlər dilimizin musiqi, poeziya, məhəbbət, gözəl ünsiyyət vasitəsi olduğunu döndə-döndə vurğulayıblar. Dilimizin bənzərsiz şirinliyindən vəcdə gələn görkəmli alman tədqiqatçısı Avqust Müllər dedi ki, sanki dünyanın bütün dilçi alimləri yığıb bu dili (Azərbaycan türkcəsini. – M.A.) öyrənmək üçün yaradıblar ki, baxın, dil belə olar. Məşhur alim qeyd edirdi ki, Azərbaycan türkcəsi öz qrammatik formaları, söz ehtiyatı, üslub imkanları ilə barlı-bəhərli ağacı xatırladır.

Azərbaycan (türk) dili lüğət ehtiyatının zənginliyi, ifadə imkanları və üslub gözəlliyi ilə səhrli bir gücə malikdir. Dilimizin ahəngdarlığından, musiqiliyindən bəhs edən rus şairi M.Y.Lermontov yazırdı ki, mən bir çox dağlar aşdım. Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum. Azərbaycan dilini öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri dildir.

Yadıma bir neçə il bundan əvvəl iranlı soydaşımızın – Bəxtiyar müəllimə yad dildə yazdığı məktubda dilimizi öyrənmək üçün ondan dərslik göndərməsini xahiş etməsi düşür. Şair də haqlı olaraq, həmin şəxsə «Adam dilini lüğətdən deyil, yalnız anasından, onun laylasından öyrənməlidir» deyərək, həmin ürək ağrıdıcı məktuba «Nə ondansan, nə bundan» adlı şeirlə cavab yazır:

Yad dildə məktub yazıb qardaş öz qardaşına,
Bu məktubu oxuyan nə kül töksün başına?
Hökmünə bax həsrətlin,
Hökmünə bax zillətlin.
Bəs anası yox imiş bu zavallı millətin-
Bir əmcəkdən süd əməni əkiz övladlarına öz dilini öyrədə?..

Dil xalqın ən böyük sərvəti, tükənməz mədəniyyət xəzinəsidir. Dil şəxsiyyətin qabiliyyətini və ağılı, kamillik səviyyəsini göstərən meyardır. Böyük mütəfəkkir, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucusu, milli mücahidimiz M.Ə.Rəsulzadənin «Milli dirilik» adlı əsərində yazdığı kimi, milliyyətin ümdə yükünü təşkil edən şey dildir. Dil xalq, millət deməkdir. Milliyyət gəməimizin sükanını bərk-bərk tutub onu məqsədinə doğru yönəltməliyik. Azərbaycanda hələ də dilinə həqarətlə baxan övladının rus (indi də ingilis) dilində təhsil almasından fərhlənən soydaşlarımız nə qədər desən. Təəssüflə deyirəm ki, onlar nə folklorumuzu, nə klassik ədəbiyyatımızı, nə çağdaş ədəbiyyatımızı, nə muğamımızı, nə sazımızı tanıyırlar. Rus imperiyasının qılıncının kəsən vaxtlarında Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı:

Ey öz doğma dilində danışmağı ar bilən,
bunu iftixar bilən

Fasonlu ədəbazarlar,
Qəlbini oxşamır, qoşmalar, telli sazlar
Bunlar qoy mənim olsun,

Ancaq vətən çörəyi sizlərə qənim olsun. ("Ana dili" şeiri)

Şübhəsiz ki, Bəxtiyar müəllim həmin şeiri ən aşağıdan başlamış rəsmi tədbir və iclaslarda, mötəbər məclis və yığıncaqlarda bütün mərəzə və çıxışlar rus dilində gedən dövrlərdə yazmışdı. B.Vahabzadənin böyüklüyü Azərbaycan xalqının təfəkkürü ilə danışmaqdadır. Və bir vaxtlar ailəsi rusca danışan, övladlarını ənəbi dildə oxutduran dövlət məmurları Bəxtiyar müəllimin belə şeirlərini əsərlərindən çıxarırdılar. Həmin Bəxtiyar Vahabzadədir ki, sovet imperiyasının diktator rejiminin kəsəkəs dövründə «Ağlar – güləyən» (1962) poemasını yazdı:

...Hansı qanunda var ki,
Bir xalqın ana dili
Dilim-dilim kəsilsin.
Od içində yansın,
Sənə yasaq edələr
Yandırm deməyi belə?..

Xalqın içində yaşayıb, xalqdan uzaq olanlar az deyil. Bəxtiyar müəllim publisistik məqalələrinin birində yazırdı ki, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, B.Bayramov, Q.Qasımzadə ilə birlikdə vaxtilə böyük vəzifədə olan bir məmurun qəbuluna getmişdik. Kim olduğumuzu soruşdu, dedik. Qərribədir, bu yoldaş heç birimizi tanımadı. (B.Vahabzadə. Gələn açıq danışaq. Bakı, Azərənşr, 1988, səh.34.). Amma mən inanmıram ki, hətta ən xırda rus məmuru belə öz yazıçıları Leonovu, Markovu, Sofronovu, Trifonovu, Astafyevi, Rasputini, Bondarevi və b. tanımasın. S.Razin, Sisianovun, Yermalovun dilinin Vazehin, Vaqifin, Sabirin, M.Cəlilin dilindən daha üstün olmasını zənn edən manqurtlar barədə alovlu vətənsəvər şairimiz Əli Nəzmi hələ keçən əsrin əvvəllərində belə deyirdi:

Hər kəs ki, gedir rus dilini qılmağa təhsil.
Az-maz qonuşur türkü lisanım bir-iki il.
Bəs ki qarışır bir-birinə sonra bütün dil.
Kim zənd edəcəkdir bu müsəlman qarək olsun.

Poeziyasına bütün dünya vaqif olmuş qüdrətli söz və sənət bahadırın M.Füzuli də ona canı qədər əziz olan türk dilində yazıb-yaratmaq yangısını belə izhar etmişdir:

Ey feyziyəni ərəbi türkü əcəm,
Qıldım ərəbi əfsahi-əhli-ələm,
Eidin füsahayi-əcəmi İsadəm
Mən türkbəbandan iltifat eyləmə kəm...

Füzuli bu parçada uca Tanrıya müraciət edərək deyir: «Ey ərəb, əcəm və türk millətlərinə zövq verən Tanrım, ərəb millətini dünyanın ən fəsih danışan milləti etmişəm, əcəm (fars) fəsihlərinin sözlərini İsa nəfəsi kimi cana can keçən bir gözəlliyə ulaşırdım. Mən türkəm, türk dilində yazmaq istəyirəm. İltifatını məndən əsirgəmə!».

Bu yaxınlarda respublikamızın qonağı olmuş Almaniyanın Frayburq Universitetinin professoru Volker Adamın xalqımızın ünvanına dedi ki, bizim ölkədə bu cür insana çox pis baxırlar. Xalqımızın istəkli şairi, qeyrət simvolumuz Bəxtiyar müəllimin bir vaxtlar Xətai dilinə nankor baxanlara üz tutaraq yazdığı bir şeir yaddaşımda dərin iz buraxıb:

Xatai, taxtında sən fərman oldun,
Dillərə hökm edən qəhrəman oldun,
Ras niyə sən bu gün pərişan oldun,
Babək qılıncından od alan dilim?!

N.B.Vəzirov da vaxtilə öz ana dilini bəyənməyənləri, bu dilə laqeyd olanları ciddi tənqid etmiş. qələm dostları olan H.B.Zərdabi və F.Köçərli ilə eyni mövqedən çıxış edərək, dilin aradan çıxmasını millətin məhvi kimi şərh etmişdir. Ədibin bu məsələyə həsr etdiyi felyetonlarının birində o öz dilini bəyənməyən. danışanda yad sözləri işlədən cahilləri ifşa edib yazmışdır: «- Oğlan, nə əcəb «Həyat»ın rəsmi-güşadına, yəni açılmasına təşrif götürməmişdiniz?

- Bana. «priqlaşeniya» göndərməmişdilər və bir də, vallah, «zanyatıyam», işim o qədər çoxdur ki, sən öləsən, «abed də yadıma düşmür... Danış görək nə var idi, yaxşımı keçdi? «Reç» zad deyən oldumu?... (N.B.Vəzirov. Məqalə və felyetonlar, səh.29).

Beləliklə, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Nəzmi, H.B.Zərdabi, F.Köçərli, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, M.Hadi və b. parlaq ziyahlarımız kimi Çəmənəmizini də ana dilinə bəzi ziyahların belə münasibəti ciddi şəkildə narahat edirdi. Bəla burasındadır ki, daim dilimizin keşiyində duran B.Vahabzadənin təbrincə desək, bu cür «Fasonlu ədəbazar», alovlu mücahidimiz Xəlil Rza Ulutürkün dili ilə desək, «Qab dibi yalayanlar» nə öz dillərini, nə də rus dilini mükkəməl bilirlər. Həm o dildən geri qahırlar, həm də bu dildən.

1990-cı il 20 Yanvar qırğınından sonra Bakıdan qaçmış rusları yenedən yalvarıb geri qaytardığımız zaman bir rus qadını ölkəmizi tərk etməyinin başlıca səbəbini artıq respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili (!) kimi qərarlaşması amili ilə əlaqələndirirdi. Xatirimdədir, jurnalistin qadına «burada doğulub boya-başa çatdığımız halda, bəs nəyə görə bizim dili öyrənməmişiniz» sualına qadın: «mənimlə ünsiyyətdə olan azərbaycanlıların özləri bir-biriləri ilə rusca danışırlarsa, onda mənim bu dili öyrənməyə ehtiyacım varmı?» - deyər cavab verirdi.

Deyənlərə görə, türk dünyasının böyük şairlərindən olan Nazim Hikmət mühacirət dönəmində Moskvadan Bakı hava limanına enərkən ətrafdakı çoxsaylı şüar və plakatlara nəzər saldıqda heyrətə gəlir. Şair onu qarşılayanlara deyir ki, azərbaycanlılar sülh istəməzlər, deyəcəksiniz niyə, çünki mən burada bütün yabançı dillərdə sülh sözünü oxudum, təkcə Azərbaycan türkcəsindən savayı. Bu problemlə bağlı mərhum şairimiz, istedadlı alim Qasım Qasımzadənin maraqlı bir söhbəti yadıma düşür. Soydaşımız Tiflisdə məşhur gürcü şairi Qalaktion Tabidzenin yubiley gecəsində dünya şöhrətli türk yazıçısı Əziz Nesinlə dil mövzusunda apardıqları söhbəti ürək ağrısı ilə yada salırdı. Professor qeyd edirdi ki, yığıncaqlarda, mitinqlərdə, küçələrdə, danışqlar gürcücə gedirdi. O danışdı ki, təntənəli gecədə Əziz Nesinlə yanaşı əyləşmişdik. Ə.Nesin birdən soruşdu: «Sizdə, Bakıda neçin böylə deyil?» Mən haqlı suala haqsızın bəraət cəhdi kimi cavab verdim ki, «Bakı beynəlmiləl şəhərdir, bu baxımdan Tiflisdən çox fərqlənir». O, razılaşmadı: «Hayır, canım, -

dedi, - Sizinkilər odalarında kəndi sevgilisi ilə də rusca konuşuyorlar». Əlbəttə, bu, öləri irad deyildi. Böyük nasir dəfələrlə Azərbaycanda gördüyü mənzərədən haqlı qənaətə gəlmiş və onu çox sərrast ifadə etmişdir.

Bəli, bu həmin xalqdır ki, ölkələrinin paytaxtının ən görkəmli yerində gürcü dilinə möhtəşəm abidə ucaltmışdır. Dila biganə münasibətdən təşvişə düşən Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin birində məzlumluğun hökm sürdüyü bir zamanda qubar olmuş qəlbimizdəki sızıltını belə təsvir edirdi:

Niyyə mənim ana dilim
Gəlmiş dilin qabağında

titim-titim titrəməli?

Niyyə doğma yad olmalı,

Öz sözlərim öz dilimdən qovulmalı?

Belə sözləri yalnız Bəxtiyar Vahabzadə deyə bilərdi. Tanrıya şükür olsun ki, xalqın milli varlığını qoruyan, heysiyyətini yaşadan, kimliyini təlqin edən qan yaddaşı varmış. Nə yaxşı ki, damarlarına milli mənlilik duyğusu hopan B.Vahabzadə kimi təpərli, qeyrətli fədailər varmış.

Mənbələrdə göstərilir ki, böyük Səlcuq imperatoru Alp Arslan dövlət başına gəldikdən sonra dərhal xalqın doğma dilində (türk. - M.A.) yazıb oxumasına, özünəməxsus ədəbiyyat yarada bilməsi üçün belə bir fərman verirdi: «Yerli dildən başqa fars və ərəb dillərində yazıb-oxuyanlar cəzalandırılacaq, özlərinə fars və ərəb dillərində təxəllüs və laqəb götürən hökumət məmurları vəzifədən xaric ediləcəkdir».

Yalnız Şah İsmayıl və oğlu Şah Təhmasib istisna olmaqla Azərbaycanda və İranda şahlıq edən bütün türk sülalələrinin varisləri türk dilində deyil, farsca yazırdılar. Sarayla bağlı olan elm, sənət, söz adamlarının və millətin mənəvi faciəsinə səbəb təqlidçilik oldu. Təbrizlilər, Gəncəvilər, Şirvanilər, Urməvilər, Marağalılar, Rumlular, Bakuvilər, Xaqanilər, Əvhədilər, Tusilər kimi dühalarımız bənzərsiz türk dilini qoyub, fars və ərəb dillərində yazıb yaratdılar. Nəticədə bu gün nəinki onların əsərlərinin, hətta özlərinin belə türklüyünü dünyaya sübut etmək üçün dəridən, qabıqdan çıxırıq. Xalqımızın məşhur şairi Mirzə Ələkbər Sabir «Ürəfa marşı» adlı satirik şeirində ana dilinə xor baxanları gülüş obyektinə çevirirdi. Sabirin yaradıcılığında Vətən həsrəti, dil sevgisi, millət yanğısı daim diqqət mərkəzində olub.

İntelligentlik, bu ki, böhtan deyil.

Türkü danışmaq bizə şayan deyil.

Türk dili qabili-ürfan deyil.

Biz buna qail olan insanlarıq...

Ay bərakallah, nə gözəl canlarıq!

Vətən, millət, dil - bu üç qüdrətli və müqəddəs simvolun vətən övladlarına aşılınması, milli varlığımızın yaşadılması baxımından tutarlı vasitədir. Xüsusilə klassik irsimizdən bəhrələnmək bütün sahələrdə aparılan tərbiyə işlərinin özəyini təşkil etməlidir.

"Meyxana" yox, "bədihə"!

Məlum olduğu kimi, son vaxtlar "meyxana" sözü şeirlə bədahətən dəyişən söz sahibləri tərəfindən başqa sözlərlə əvəzlənməkdədir. Onu gah "bədyə", gah "bədiyyə", gah "bədiə", gah da "bədihə" adlandırırlar. Tədqiqatçılar isə həmin əvəzləyicilərin düzgün olub-olmadığını araşdıraraq, müxtəlif müəmmalar üzə çıxarırlar.

Hazırda "meyxana" sözünün şeir dəyişməsi məqamında işlənməsi həqiqətən də düzgün olmazdı. Çünki həmin söz "şərab içilən yer", "şərab dükanı" mənalarını verir. Fars dilindən leksikonumuza keçən bu sözün "meyxana" deməklə, şeirlə dəyişməklə yalnız simvolik əlaqəsi var ki, o da bu gün ilkin mənasını (içib-deyişmək, bir növü söyüşmək mənasını) itirmişdir. İndi artıq o cür dəyişmələrin məkanı da dəyişib, məzmunu da.

Poeziyanın bədahətən şeirlə dəyişmək janrı klassik ədəbiyyatda qədimdən üzübəri mövcud olduğu üçün o, "bədihə" adlandırılmışdır. "Bədihə" sözü hazırcavablıqla, birdən-birə deyilən şeir mənasındadır. Ərəbcə olan bu söz "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə vardır. Lüğətimizdə "bədihəçi" "bədihədeyən" sözləri də yer almışdır. "Meyxana" sözünün "bədihə", "meyxanaçı" sözünün "bədihəçi", "bədihədeyən" adlandırılması çox düzgün olardı.

O ki qaldı "bədiə" sözünə (o da ərəbcədir), mənası təəccübə səbəb olan; ixtira, yenilik; görünməmiş şey, qəribə, nadir tapılan şey deməkdir. Lakin "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə yoxdur. "Bədiyyə" və "bədyə" sözlərinə də həmin lüğətdə rast gəlinmir.

Yalnız "Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti"ndə "bədihə" sözünün yuxarıda göstərdiyimiz izahından sonra "bədyə"nin adı çəkilir. Bu isə şivədir.

M.BAHARLI.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2010-cu il üçün abunə yazılışı davam edir. Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43
 2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59
 3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
- Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.*

Məlumat

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT PROQRAMLARINA EDİLMİŞ ƏLAVƏ VƏ DƏYİŞİKLİKLƏR

Gülərə XUDİYEVA,
Təhsil Problemləri İnstitutunun böyük elmi işçisi,
Sevil YUSİFOVA,
Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi işçisi

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 09.10.2002-ci il tarixli, 967 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı" və 17.07.2003-cü il tarixli, 716 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün ədəbiyyat proqramı" 34 tədris həftəsindən ibarət dərslər ili üçün nəzərdə tutulmuşdur. "2010-2011-ci dərslər ili üçün ümumtəhsil məktəblərinin tədris planları"nda göstəriləni kimi, bu dərslər ili 32 tədris həftəsindən ibarətdir. Bu səbəbdən də son illər nəşr olunmuş dərsliklərə proqram materiallarının 32 tədris həftəsi üçün uyğunlaşdırılmış variantları əlavə edilmişdir. Beləliklə, proqram materialları və onlara ayrılan saatlar aşağıdakı kimi olmuşdur:

AZƏRBAYCAN DİLİ

V sinif

Həftədə 5 saat hesabı ilə cəmi 160 saat

I-IV sinifdə keçilmişlərin təkrarı (9 saat)

Sintaksis və durğu işarələri (19 saat)

Dil haqqında məlumat (2 saat)

Fonetika (32 saat)

Leksika (35 saat)

Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı (27 saat)

Rabitəli nitqin inkişafı (28 saat)

İl ərzində keçilmişlərin təkrarı (8 saat)

VI sinif

Həftədə 4 saat hesabı ilə cəmi 128 saat

V sinifdə keçilmişlərin təkrarı (4 saat)

Qrammatika (3 saat)

Nitq hissələri (4 saat)

İsim (28 saat)

Sifət (16 saat)

Say (10 saat)

Əvəzlilik (11 saat)

Rabitəli nitq inkişafı (24 saat)

Mətn anlayışı (5 saat)

Nitqdə üslub anlayışı (17 saat)

II ərzində keçilmişlərin təkrarı (6 saat)

VII sinif

Həftədə 4 saat hesabı ilə cəmi 128 saat

VI sinifdə keçilmişlərin təkrarı (4 saat)

Fel (43 saat)

Zərflər (14 saat)

Köməkçi nitq hissələri (3 saat)

Qoşma (7 saat)

Bağlayıcı (7 saat)

Ədat (7 saat)

Modal sözlər (6 saat)

Nida (3 saat)

Rabitəli nitq inkişafı (27 saat)

II ərzində keçilmişlərin təkrarı (7 saat)

VIII sinif

Həftədə 3 saat hesabı ilə cəmi 96 saat

VI-VII sinifdə keçilmişlərin təkrarı (3 saat)

Sintaksis qrammatikanın bir şöbəsi kimi (1 saat)

Söz birləşmələri (8 saat)

Sintaktik əlaqələr (8 saat)

Cümlə (6 saat)

Cümlə üzvləri (22 saat)

Cümlənin həmcins üzvləri (6 saat)

Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər (6 saat)

Cümlələrin şəxsə görə növləri (10 saat)

Müstəsər və geniş cümlələr (2 saat)

Söz-cümlə (2 saat)

Adlıq cümlə (2 saat)

Rabitəli nitq inkişafı (18 saat)

II ərzində keçilmişlərin təkrarı (2 saat)

IX sinif

Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

VIII sinifdə keçilmişlərin təkrarı (3 saat)

Mürəkkəb cümlə və onun növləri haqqında (6 saat)

Tabesiz mürəkkəb cümlələr (6 saat)

Tabeli mürəkkəb cümlələr (20 saat)

Vasitəsiz və vasitəli nitq (4 saat)

Rabitəli nitq inkişafı (17 saat)

V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı və sistemə salınması (8 saat)

X sinif

Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

V-IX siniflərdə keçilmişlərin təkrarı (2 saat)

Dil haqqında ümumi məlumat (13 saat)

Azərbaycan dilinin quruluşu (7 saat)

Nitq mədəniyyəti (22 saat)

Rabitəli nitq inkişafı (18 saat)

II ərzində keçilmişlərin təkrarı (2 saat)

XI sinif

Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

X sinifdə keçilmişlərin təkrarı (2 saat)

Dilin quruluşu (15 saat)

Üslubiyyət (26 saat)

Rabitəli nitq inkişafı (16 saat)

II ərzində keçilmişlərin təkrarı (5 saat)

ƏDƏBİYYAT

V sinif

Həftədə 3 saat hesabı ilə cəmi 96 saat

Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 74

Sinifdaxaric oxu dərsləri - 8

Yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi - 10

Testlərlə yoxlama dərsləri - 4.

VI sinif

Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 48

Sinifdaxaric oxu dərsləri - 8

Yazı vərdişlərinin inkişafı - 4

Testlərlə yoxlama dərsləri - 4.

VII sinif

Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 48

Sinifdaxaric oxu dərsləri - 2

Yazı vərdişlərinin inkişafı - 12

Testlərlə yoxlama dərsləri - 2.

VIII sinif

Həftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat

Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 52

Sinifdaxaric oxu dərsləri - 4

Yazı vərdişlərinin inkişafı - 8

IX sinif

Haftədə 3 saat hesabı ilə cəmi 96 saat
Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 78
Sınıfdən xaric oxu dərsləri - 8
Yazı vərdişlərinin inkişafı - 10

X sinif

Haftədə 3 saat hesabı ilə cəmi 96 saat
Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 88
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi - 4
Yazı vərdişlərinin inkişafı - 4.

XI sinif

Haftədə 2 saat hesabı ilə cəmi 64 saat
Bədii mətnlərin öyrənilməsi - 60
Ədəbiyyat nəzəriyyəsi - 4

Qeyd: XI sinif üçün bu il çap olunmuş proqrama ötən illərdən fərqli olaraq, Mirzə İbrahimov (4 saat) əlavə olunmuşdur.

Proqramda yazı vərdişlərinin inkişafı üçün xüsusi saat nəzərdə tutulmadığından bədii mətnlərin öyrənilməsinə və ədəbiyyat nəzəriyyəsinə ayrılmış vaxtdan ona 4 saat verilməsi məqsədə uyğun hesab edilir.

Proqram materialları və onlara ayrılan saatlar dəqiqləşdirilərək aşağıdakı dərslilər və onlara əlavə olaraq çap edilmiş proqramlara istinad olunmuşdur:

Azərbaycan dili (V sinif) – Rafiq İsmayılov, Faiq Şahbazlı, Xanım Qasımova, Qənirə Əmircanova. Bakı, 2008

Azərbaycan dili (VI sinif) – Rafiq İsmayılov, Fazil Ellazov. Bakı, 2008

Azərbaycan dili (VII sinif) – Rafiq İsmayılov, Xanım Qasımova, Fazil Ellazov. Bakı, 2008.

Azərbaycan dili (VIII sinif) – Qəzənfər Kazımov, Faiq Şahbazlı, Aygün Mikayılova. Bakı, 2010

Azərbaycan dili (IX sinif) – Qəzənfər Kazımov, Aygün Mikayılova. Bakı, 2010

Azərbaycan dili (X sinif) – Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev. Bakı, 2009

Azərbaycan dili (XI sinif) – Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev. Bakı, 2009

Ədəbiyyat (V sinif) – S.Hüseynoğlu, Ə.Quliyev, B.Həsənli. Bakı, 2008.

Ədəbiyyat (VI sinif) – B.Həsənli, Ə.Quliyev, S.Hüseynoğlu. Bakı, 2008.

Ədəbiyyat (VII sinif) – B.Abdulla, M.Vəliyeva, A.Quliyeva. Bakı, 2008.

Ədəbiyyat (VIII sinif) – N.Cəfərov, N.Arashı, S.Hüseynoğlu. Bakı, 2009.

Ədəbiyyat (IX sinif) – B.Həsənli, N.Nəcəfov. Bakı, 2009.

Ədəbiyyat (X sinif) – N.Cəfərov, T.Kərimli, Z.Əsgərli, A.Bakıxanova. Bakı, 2009.

Ədəbiyyat (XI sinif) – N.Cəfərov, İ.Həbibbəyli, N.Əliyeva, A.Bakıxanova. Bakı, 2010.

ƏDƏBİ ALƏMDƏ

Qədim Səmərqənddə yerləşən YUNESKO-nun Mərkəzi Asiya Araşdırmaları İnstitutu Əlişir Nəvai adına Səmərqənd Dövlət Universitetində “Nizami və Nəvai: tarixi və mədəni əlaqələr” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans keçirmişdir.

Rəşid Behbudov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı Teatrında xalq yazıçısı Gülhüseyn Hüseynoğlunun yaradıcılıq gecəsi keçirilmişdir. Tədbirdə çıxış edənlər bildirmişlər ki, Gülhüseyn Hüseynoğlu nasir, ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri namizədi, professorudur. O, Mikayıl Müşfiq irsinin araşdırıcılarından biri, onunla bağlı elmi monoqrafik əsərin, çoxlu tədqiqat xarakterli məqalələrin müəllifidir. Gülhüseyn Hüseynoğlu həm də Azərbaycan ədəbiyyatında mənsur şeirin yaradıcısı kimi tanınmışdır.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Natəvan klubunda cavan çağlarında dünyasını dəyişmiş şair, etnoqraf alim Aydın Səlimzadənin xatirəsinə həsr olunmuş “Hər ürəkdə bir Aydın” kitabının təqdimat mərasimi keçirilmişdir.

Avropa Azərbaycan Cəmiyyəti Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin beynəlxalq miqyasda təbliğinə daha bir töhvə verərək “Leyli və Məcnun” operasının yeni quruluşda səhnələşdirilməsinə yardım etmişdir. Tamaşanın premyerası Almanyanın Reyn-Rur bölgəsində keçirilən Rurtriennale musiqi və incəsənət festivalı çərçivəsində olmuşdur. Məcnun rolunda Nils Kuper, Leyli rolunda isə İren Kuqler çıxış etmişlər.

M.Mağomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında xalq şairi Fikrət Qocanın anadan olmasının 70 illiyi münasibətilə təntənəli yubiley tədbiri keçirilmişdir.

Heydər Əliyev adına Sarayda xalq şairi Zəlimxan Yaqubun anadan olmasının 60 illiyi təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir.

M.F.Axundov adına Milli Kitabxanada Çağdaş Elazığ (Türkiyə) şairlərinin əsərlərindən ibarət “Elazığ çələngi” adlı şeirlər toplusunun təqdimat mərasimi keçirilmişdir. Tədbirdə elazığlı şairlərdən Şener Bulud, Tarık Özan, Şükri Kacar, Hadi Önal, Midhət Yılmaz, Günerken Aydoğmuş və başqaları iştirak etmişlər.

XARİCİ ÖLKƏLƏRDƏ

Yüz illərdir dağılmadan olduğu kimi qalan, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Çin səddinin sirri açılıb. Çinli kimya professoru Zhanq Binjian tarixin sınaqlarından keçən səddin tikintisində fəhlələrin düyü unu və söndürülmüş əhəngdən istifadə etdiklərini ortaya çıxarıb. Onun sözlərinə görə, düyü unu yapışqan xarakterə malikdir. Bu yapışqan o qədər güclü təsirə malik olub ki, divarın inşasından 600 il ötməsinə baxmayaraq, onun çox hissəsində hətta yabarı otlar belə bitməyib. Kimyaçıların sözlərinə görə, yapışqan unun içində amilopektin maddəsi var. Bu undan hazırlanan maye tərkibində kalsium karbonat olan sönmüş əhəngə qatılır. Bunun sayəsində əldə edilən məhlulun keyfiyyəti daha da artır. Qeyd edək ki, Böyük Çin səddi ilk dəfə e.ə.220-ci ildə Çin imperatoru Çin Şi-Xuandi tərəfindən cəmi 10 il tikilib. Sonralar bu müdafiə xəttinin tikintisi yüz illərlə davam etdirilərək uzadılıb. Min sülaləsinin imperatorluğu dövründə (XV-XVI əsrlər) Böyük Çin səddi yenidən bərpa edilərək Çin xalqını vahid məqsəd – Çin dövlətini yadellilərdən qorumaq uğrunda birləşdirdi. Elə o dövrdən də Böyük Çin səddi öz müasir görkəmini qoruyaraq saxlayıb. Hazırda bu nadir və qeyri-adi tikinti qədim dünya insanların əlləri ilə tikilmiş ən böyük möcüzələrdən biridir. Çinin şərqindən qərbinədək 4450 kilometrlik məsafəni əhatə edir.

Bəzi emosiyalar insana nəinki psixoloji baxımdan narahatlıq yaradır, hətta onun orqanizminə ciddi zərər də vurur. "For Life" jurnalının yazdığına görə, Avstriya psixoloqları 5 il ərzində 2 mindən artıq insan arasında araşdırma apararaq, orqanizmə ən çox zərər vuran emosiyaların hansılar olduğunu müəyyənləşdiriblər. Məlum olub ki, sağlamlığa ən ciddi zərbə vuran hissələrdən biri və demək olar ki, birincisi qısqançlıqdır. Onunla eyni dərəcədə ziyana malik emosiya paxıllıqdır. İlk "beşlik"də özünü günahkar saymaq, simiclik və insanın özünə yazdığı gəlməsi kimi hisslər var. Alimlər bildirirlər ki, qısqançlıq seksual problemlərin yaranmasına, özünü günahkar saymaq xərcəng xəstəliyinə, paxıllıq həzm sisteminin sıradan çıxmasına, özünə yazdığı gəlmək isə serroza, qastrit və mədə xorasına yol açır.

Amerikalı bioloqlar insan ətrafında mövcud olan bakteriyaların miqdarına dair araşdırma aparıblar. Yerli mətbuatın yazdığına görə, araşdırma bakteriyaların zərif cinsin nümayəndələrini daha çox "sevdiyini" üzə çıxarıb. Məlum olub ki, qadının ətrafında – iş masasında, telefonunda, işlədiyi kompüterin "siçan"ı və klaviaturasında, siyirtmələrində və digər şəxsi əşyalarında bakteriyalar kişilərlə müqayisədə düz 4 dəfə artıq olur. Alimlər bunun səbəbini də müəyyənləşdiriblər: xanımların daha çox istifadə etdikləri müxtəlif kosmetik maddələr, həmçinin əl kremələri bu mikroorqanizmlərin yaşaması üçün münbit məkandır.

YENİ NƏŞRLƏR

Rahim Həsənoğlu pedaqoji elmlər namizədi, dosentdir. 20-dən çox xarici ölkədə elmi konfranslarda çıxış edib. Elmi əsərlərlə yanaşı, bir neçə hekayə, şeir kitabının və iki romanın müəllifidir. Əsərlərini rus dilində yazır. Bu, onun daha geniş miqyasda oxunmasına kömək edir. Yaxınlarda yazığının "...Ocağın açarı" (Bakı, "Maarif" nəşriyyatı – 2010) adlı romanı Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək nəşr olunmuşdur. Maraqlı süjet əsasında qurulmuş romanda çox da uzaq olmayan keçmişdə Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, torpaqlarımızın azadlığı uğrunda aparılan mübarizə bədii həllini tapmışdır.

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru A.A.Rüstəmovun "Dünya jurnalistika tarixi" (Bakı, AzTU-nun mətbəəsi – 2010) adlı dərs vəsaiti nəşr olunmuşdur. Kitabda on ölkənin (Almaniya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Hindistan, İspaniya, İtaliya, Rusiya, Türkiyə, Yaponiya) kütləvi informasiya vasitələrinin formalaşması və fəaliyyəti barədə məlumat verilir. "Əlavələr" bölməsində təqdim olunan mediya ilə bağlı qərarlar, sənədlər, görkəmli şəxsiyyətlərin məqalə və çıxışlarından nümunələr kitabı həm jurnalistika ixtisasına yiyələnən tələbələr, həm də geniş oxucu auditoriyası üçün maraqlı etmişdir.

Professor Fəxrəddin Veysəllinin "Seçilmiş əsərləri"nin I cildi 2009-cu ildə "Mütərcim" nəşriyyatında çap olunmuşdur. Bu cildə alimin elmi yaradıcılığa başladığı ilk dövrlərdən son illərə qədər dövrü mətbuatda, elmi-nəzəri jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələri öz əksini tapmışdır. İnandırmaq ki, dilçiliyin maraqlı sahələri ilə bağlı aparılmış tədqiqatların nəticəsi kimi ümumiləşdirilmiş bu məqalələr aspirant, dissertant və doktorantlar üçün faydalı mənbə olacaqdır.

F.Veysəllinin bu yaxınlarda işiq üzü görmüş "Mirzə Şəfi Vazeh və Bodenstedt: yozumlar və faktlar" (Bakı, "Təhsil" NPM-2010) adlı əsəri göstərdi ki, bu dəyərli alim ədəbiyyat tariximizin araşdırılması sahəsində də əvəzsiz xidmət göstərə bilmişdir. Əsərdə ədəbiyyatımızın həmişə mübahisəli olan bir cəhətinə - Mirzə Şəfi Vazehlə Fridrix fon Bodenstedt əlaqələrinə təkiyədilməz faktlarla aydınlıq gətirilir, bu vaxta qədər elmə məlum olmayan məsələlər alman mənbələri əsasında oxuculara çatdırılır.

Vaqif Nəsinin "Lalların əli danışır" (Bakı, "Vektor" Nəşrlər Evi-2009) adlı şeirlər toplusu işiq üzü görmüşdür. Kitab məzmunca çox zəngindir. Bu zənginlik oxucuya səmimi bir dillə, yüksək peşəkarlıqla təqdim olunur. Kitabda göstərilədiyi kimi, onu ərsəyə gətirən Elçin İskəndərzadədir. fəlsəfi düşüncəyə, bədii zövqün aliliyinə ünvanlanmış şeirlərin oxucular tərəfindən maraqla qarşılanacağına inanırıq.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR

Ağamusa AXUNDOV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
Tofiq HACIYEV
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

ÜNVANIMIZ:

**Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33**

**Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3. Tiraj 800.**

**Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenzia V 236.**

**Jurnalda dərc olunan məqalələr Azərbaycan Respublikası Prezidenti
yanında Ali Attestasiya Komissiyasında nəzərə alınır.**

**Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır, «Avropa»
nəşriyyatında çapa hazırlanır və işıq üzü görür.**

Çapa imzalanıb: 24.09.2010.

**Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nömrənin abunə qiyməti 2 manatdır.**

